باسمہ سبحانہ

حامداً و مصلیاً

انتخاب از گلستانِ سعدیؒ

باب سوم

در فضیلت قناعت

حکایت ۱ ۔ خواہندہ مغربی در صفِ بزازانِ حلب می گفت اے خداوندان نعمت! اگر شمارا انصاف بودے وما را قناعت رسم سوال ازجہاں برخاستے ۔

قطعہ

اے قناعت! توانگرم گرداں   کہ وراے تو ہیچ نعمت نیست

کنجِ صبر اختیار لقمان ست   ہر کرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲ ۔ دو امیرزادہ بودند در مصر یکے علم آموختے و دیگرے مال اندوختے ۔ ایں علامۂ عصر شد ۔ وآں عزیزِ مصر پس توانگر بچشمِ حقارت

درفقیهہ نظر کرد و گفت۔ من بسلطنت رسیدم و تو ہمچناں درمسکنت بماندی۔ گفت اے برادر اشکر نعمت باری تعالیٰ مرامی باید گفتن کہ میراثِ پیغمبراں یافتم یعنی علم۔ و تو میراثِ فرعون یعنی ملکِ مصر۔ **مثنوی**

من آں مورم کہ در پایم بمالند　　نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند

چگونہ شکرِ ایں نعمت گذارم　　کہ زورِ مردم آزاری ندارم

حکایت ۳۔ درویشے را دیدم کہ در آتشِ فاقہ می سوخت و خرقہ بر خرقہ می دوخت۔ و تسکینِ خاطر خود را می گفت

بیت

بنان خشک قناعت کنیم و جامہ دلق

کہ بارِ محنتِ خود بہ زبارِ منّتِ خلق

کسے گفتش چہ نشینی؟ کہ فلاں دریں شہر طبعے کریم دارد و کرمے عمیم میان بخدمتِ آزادگاں بستہ است و بر در دلہا نشستہ۔ اگر برصورتِ حالتِ چنانکہ ہست وقوف یابد۔ پاسِ خاطرِ عزیزت را منت دارد و غنیمت شمارد گفت خاموش کہ در گرسنگی مردن بہ کہ حاجت پیشِ کسے بردن **قطعہ**

ہم رقعہ دوختن بہ والزامِ کنجِ صبر　　کز بہر جامہ رقعہ بر خواجگاں نوشت

حقا که با عقوبت دوزخ برابر است — رفتن بپای مردی همسایه در بهشت

حکایت ۴ - یکے از ملوک عجم طبیبے حاذق بخدمت مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم فرستاد۔ سالے در دیار عرب بود کسے تجربہ پیش او نیامد و معالجہ نخواست روزے پیش پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گلہ کرد کہ مرا براے معالجت اصحاب فرستادہ اند و کسے دریں مدت التفاتے نکرد تا خدمتے کہ بریں بندہ معین است بجا آورد۔ رسول صلعم فرمود کہ ایں طائفہ را طریقے است کہ تا ایشاں را گرسنگی غالب نشود چیزے نخورند و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند۔ حکیم گفت موجب تندرستی ہمین است۔ زمین خدمت ببوسید و برفت۔

مثنوی

سخن آنگہ کند حکیم آغاز — یا سر انگشت سوے لقمہ دراز

کہ ز ناگفتنش خلل زاید — یا ز ناخوردنش بجاں آید

لاجرم حکمتش بود گفتار — خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۵ - در سیرت اردشیر بابکاں آمدہ است۔ کہ حکیم عرب را پرسید کہ روزے چہ مقدار باید خوردن؟ گفت صد درم سنگ کفایت کند۔ گفت ایں مقدار چہ قوت دہد؟ حکیم گفت۔ هٰذَا الْمِقْدَارُ يَحْمِلُكَ وَمَا زَادَ

عَلیٰ ذَالِکَ فَاَنْتَ حَامِلُہٗ یعنی اینقدر ترا برپاے دارد۔ و ہرچہ بریں زیادہ کنی تو حمال آنی۔

بیت

خوردن براے زیستن و ذکر کردن است
تو معتقد کہ زیستن از بہرِ خوردن است

حکایت ۶۔ دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدیگر سیاحت کردندے۔ یکے ضعیف بود کہ روزہ داشتے و بعد از دو شب افطار کردے و دیگرے قوی کہ روزے سہ بار خوردے قضارا بر درِ شہرے بتہمتِ جاسوسی گرفتار آمدند۔ و ہر دو را حبس کردند۔ و در زنداں بگل برآوردند۔ بعد از دو ہفتہ معلوم شد کہ بے گناہ اند در بکشادند قوی را دیدند مردہ و ضعیف جاں بسلامت بردہ دریں عجب ماندند حکیمے گفت اگر بخلافِ آں بودے تعجب بودے زیراکہ آں بسیار خوار بود طاقتِ بینوائی نیاورد و بسختی ہلاک شد و آں دیگر خویشتن دار بود بر عادتِ خود صبوری کرد و بسلامت ماند۔

قطعہ

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را
چو سختی پیشش آید سہل گیرد
وگر تن پرورست اندر فراخی
چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دمبدم تافتن　　مصیبت بود روز نایافتن

حکایت ۷۔ یکے از حکما پسر را نہی کردے از خوردن بسیار که سیری شخص را رنجور کند۔ گفت۔ اے پدر! گرسنگی مردم را بکشد نشنیدہ؟ که ظریفاں گفته اند۔ که بسیری مردن به که بگرسنگی جاں سپردن۔ پدر گفت اندازہ نگہدار۔ قوله تعالیٰ۔ کُلُوْا وَاشْرَبُوْا وَلَا تُسْرِفُوْا

بیت

نه چنداں بخور کز دہانت برآید　　نه چندانکه از ضعف جانت برآید

قطعه

با آنکه در وجود طعام ست حظ نفس　　رنج آورد طعام که بیش از قدر بود

گر گلشکر خوری بتکلف زیاں بود　　ور نانِ خشک دیر خوری۔ گلشکر بود

حکایت ۸۔ رنجورے را گفتند که دلت چه می خواہد؟ گفت آنکه دلم چیزے نخواہد۔

بیت

معدہ چو پر گشت و شکم درد خاست　　سود ندارد همه اسباب راست

ل؎ بخورید و بنوشید و بیجا صرف مکنید۔ ۱۲

حکایت ۹ - بقالے را درمے چند بر صوفیاں گرد آمدہ بود۔ ہر روز
مطالبہ کردے و سخنہاے باخشونت گفتے۔ اصحاب از تعنتِ او خستہ خاطر
ہمی بودند و جز تحمل چارہ نبود۔ صاحبدلے بشنید و بخندید و گفت نفس را وعدہ
دادن بطعام آساں تر است کہ بقال را بدرم۔

قطعہ

ترکِ احسانِ خواجہ اولیٰ تر — کاحتمالِ جفاے بوابان
بتمناے گوشت مردن بہ — کہ تقاضاے زشت قصاباں

حکایت ۱۰ - جوانمردے را در جنگ تاتار جراحتے ہولناک رسید۔
کسے گفتش فلاں بازرگاں نوشدارو دارد۔ اگر بخواہی باشد کہ قدرے بدہد
گویند کہ آں بازرگاں بہ بخل چناں معروف بود کہ حاتم طائی بسخا۔

بیت

گر بجاے نانش اندر سفرہ بودے آفتاب
تا قیامت روز روشن کس ندیدے در جہاں

جوانمرد گفت نوشدارو از وے نخواہم کہ بدہد یا ندہد منفعت کند یا نکند بارے
خواستن از وے زہر کشندہ است۔ **بیت**

ہرچہ از دوناں بمنت خواستی در تن افزودی و از جاں کاستی

حکما گفتہ اند اگر آبِ حیات فروشند۔ فی المثل بآبروے دانا نخرد کہ مردن بعلت بہ از زندگانی بذلت۔

بیت

اگر حنظل خوری از دستِ خوشخوے بہ از شیرینی از دستِ ترش روے

حکایت ۱۱۔ یکے از علما خورندہ بسیار داشت۔ و کفاف اندک با یکے از بزرگاں کہ حسنِ ظن بلیغ در حقِ او داشت۔ حال خود بگفت روے از توقعِ او درہم کشید۔ و تعرضِ سوال از اہل ادب در نظرش قبیح آمد **قطعہ**۔

ز بخت روی ترش کردہ پیش یارِ عزیز مرو کہ عیش برو نیز تلخ گردانی

بحاجتے کہ روی تازہ روی و خنداں رو فرو نبندد کار گشادہ پیشانی

آوردہ اند کہ در وظیفۂ او زیادت کرد و از ارادت کم۔ پس از چند روز چوں برقرار معہودش ندید۔ گفت **شعر**

بِئْسَ الْمَطَاعِمُ حِیْنَ الذُّلِّ تَکْسِبُہَا اَلْقِدْرُ مُنْتَصِبٌ وَالْقَدْرُ مَخْفُوْضٌ

بیت

نانم افزود و آبرویم کاست بے نوائی بہ از مذلتِ خواست

لہ۔ بہ ست طعام ہائے کہ کسب می کنی آنہا را وقت خواری دیگ برپا کردہ شدہ است قدر و منزلت پست

حکایت ۱۲ - درویشے را ضرورتے پیش آمد۔ کسے گفتش فلاں نعمتِ بیقیاس دارد۔ اگر بر حاجتِ تو وقوف یابد۔ ہمانا کہ در قضاے آں توقف روا ندارد۔ گفت من اورا نمیدانم۔ گفت منت رہبری کنم دستش گرفت و بمنزلِ آں شخص درآورد۔ درویش یکے را دید لب فروہشتہ و ابرو بہم کشیدہ و تند و ترش نشستہ۔ برگشت و سخن نگفت۔ کسے گفتش؟ چہ گفتی۔ و چہ کردی گفت عطاے او بلقاے او بخشیدم۔

قطعہ

مبر حاجت بنزدیکِ ترش رو — کہ از خوے بدش فرسودہ گردی
اگر گوئی غمِ دل با کسے گوے — کہ از رویش بنقد آسودہ گردی

حکایت ۱۳ - سالے در اسکندریہ خشک سالی پدید آمد چنانکہ عنانِ طاقتِ درویشاں از دست رفتہ بود۔ و درہاے آسماں بر زمیں بستہ و فریادِ اہلِ زمیں بآسماں در پیوستہ۔ قطعہ

نماند جانور از وحش و طیر و ماہی و مور — کہ بر فلک نشد از نامرادی افغانش
عجب کہ دودِ دلِ خلق جمع می نشود — کہ ابر گردد و سیلاب دیدہ بارانش

زشت خوئے دراں سال نعمتِ بیکراں داشت تنگدستاں را زر و سیم داوے

ومسافراں را سُفرہ نہادے گروہے درویشاں کہ از جورِ فاقہ بجاں آمدہ بودند آہنگِ
دعوتِ او کردند و بمن مشاورت آوردند۔ سر از موافقتِ ایشاں باز زدم و گفتم۔

قطعہ

نخورد شیر نیم خوردۂ سگ — ور بسختی بمیرد اندر غار

تن بہ بیچارگی و گرسنگی — بنہ۔ و دست پیشِ سفلہ مدار

گر فریدوں شود بہ نعمت و جاہ — بے ہنر را بہیچ کس مشمار

پرنیاں و نسیج بر نااہل — لاجورد و طلاست بر دیوار

حکایت ۱۴۔ حاتم طائی را گفتند از خود بزرگ ہمت تر در جہاں
کسے دیدہ؟ گفت۔ بلے روزے چہل شتر قربان کردہ بودم و امرائے عرب را طلب
نمودہ۔ ناگاہ بحاجتے بگوشۂ صحرا رفتم۔ خارکشے را دیدم پشتۂ خار فراہم آوردہ۔
گفتم۔ بمہمانیِ حاتم چرا نروی؟ کہ خلقے بسماطِ او گرد آمدہ اند گفت۔

بیت

ہر کہ ناں از عملِ خویش خورد — منتِ حاتمِ طائی نبرد

من او را بہمت و جوانمردی برتر از خود دیدم۔

حکایت ۱۵۔ موسیٰ (علیہ السلام) درویشے را دید کہ از برہنگی بریگ اندر شدہ

گفت اے موسیٰ! دعا کن تا حق تعالیٰ مرا کذا فے دہد موسیٰ دعا کرد و برفت پس از چند گاہے دیدش گرفتار و خلقے بر وگرد آمدہ گفت ایں را چہ حالت ست؟ گفتند خمر خوردہ است و عربدہ کردہ و یکے را کشتہ اکنوں بہ قصاص فرمودہ اند۔

نظم

گربۂ مسکیں اگر پر داشتے
تخم گنجشک از جہاں برداشتے

بیت

عاجز باشد کہ دست قدرت یابد
برخیزد و دست عاجزاں برتابد

موسیٰ علیہ السلام بحکمت جہاں آفریں اقرار کرد و از تجاسر خویش استغفار

قَالَ اللّٰہُ تَعَالیٰ وَلَوْ بَسَطَ اللّٰہُ الرِّزْقَ لِعِبَادِہٖ لَبَغَوْا فِی الْاَرْضِ[1]

مَاذَا اَخَاضَکَ یَا مَغْرُوْرُ فِی الْخَطَرِ
حَتّٰی ہَلَکْتَ فَلَیْتَ النَّمْلَ لَمْ تَطِرِ[2]

نظم

سفلہ چو جاہ آمد و سیم و زرش
سیلی خواہد بضرورت سرش

آں نشنیدی کہ حکیمے چہ گفت
مور ہماں بہ کہ نباشد پرش

---

[1] اگر فراخ کند اللہ تعالیٰ روزی را بر بندگان خود ہر آئینہ نافرمانی کنند در زمین ۱۲

[2] چہ چیز است کہ انداخت ترا اے فریب خوردہ در ترس تا ذلت شدی ونا تی کہ بوجہ ملی پہ

حکمت ۔ پدر را عسل بسیار است ۔ اما پسر گرمی دار است ۔ **بیت**

آنکس کہ توانگرت نمی گرداند　　او مصلحت تو از تو بہتر داند

حکایت ۱۶ ۔ اعرابی را دیدم کہ در حلقۂ جوہریان بصرہ حکایت می کرد کہ وقتے در بیابانے راہ گم کردہ بودم ۔ و از زاد با من چیزے نماندہ دل بر ہلاک نہادم ناگاہ کیسۂ یافتم پر از مروارید ۔ کہ ہرگز آں ذوق و شادی فراموش نکنم کہ پنداشتم کہ گندم بریان ست و باز آں تلخی و ناامیدی چوں معلوم کردم کہ مروارید است ۔

قطعہ

در بیابان خشک ریگ روان　　تشنہ را در دہان چہ در چہ صدف

مرد بے توشہ کاوفتاد از پا　　در کمربند او چہ زر چہ خزف

حکایت ۱۷ ۔ یکے از عرب در بیاباں از غایت تشنگی میگفت ۔

شعر

یا لیت قبل منیتی یوما افوز بمنیتی　　نہرا تلاطم رکبتی فاظل املأ قربتی

ہمچنیں در قاع بسیط مسافرے راہ گم کردہ و قوت و قوتش آخر آمدہ و درمے چند

له ۱ ست کاشکی پیش از مرگ خود روزے رسیدمے بآرزوے خود جوے آبے کہ آب تا زانو زدہ است زانوے مراد بودمے کہ در وے کردمے مشک خود را ۔ ۱۲

برمیان داشت۔ بسیار بگردید۔ راه بجائے نبرد و بسختی ہلاک شد۔ طایفۂ برسیدند
درمہا را دیدند پیش رویش نهاده و برخاک نبشته۔

قطعه

گر همه زرّ جعفری دارد　　مرد بے توشه برنگیرد کام
در بیابان فقیر گرسنه را　　شلغم پخته به زنقرۂ خام

حکایت ۱۸۔ هرگز از جور زمان ننالیده بودم و از گردش آسمان
روے درهم نکشیده۔ مگر وقتے که پایم برہنه بود و استطاعت پاپوشے نداشتم
بجامع کوفه درآمدم دل تنگ یکے را دیدم که پاے نداشت شکر نعمت حق
بجا آوردم۔ و بر بے کفشی صبر کردم۔ قطعه

مرغ بریان بچشم مردم سیر　　کمتر از برگ تره بر خوان است
وانکه را دستگاه و قدرت نیست　　شلغم پخته مرغ بریان است

حکایت ۱۹۔ یکے از ملوک با تنے چند از خاصان در شکارگاہے
بزمستان از شهر دور افتاده۔ شب درآمد از دور دیہے دیدند ویران و خانۂ
دہقانے دران۔ ملک گفت۔ شب آنجا رویم تا زحمت سرما کمتر باشد
یکے از وزرا گفت۔ لائق قدر بلند پادشاه نباشد بخانۂ دہقانے رکیک التجا کردن

ہمیں جا خیمہ بزنیم و آتش برفروزیم دہقاں را خبر شد۔ ما حضرے ترتیب کرد و پیش سلطاں حاضر آورد و زمین خدمت ببوسید و گفت۔ قدرِ بلند سلطاں بہ نزول کر دن درخانۂ دہقاں نازل نشدے ولیکن نخواستند تا قدرِ دہقاں بلند نشود۔ ملک را سخن او مطبوع آمد۔ شبانگاہ بمنزلِ او نقل کردند۔ دہقاں خدمتِ پسندیدہ کرد یامداداں ملک باو خلعت و نعمت داد۔ شنیدم کہ قدمے چند در رکابِ سلطاں میرفت و می گفت۔

قطعہ

ز قدر و شوکتِ سلطاں نگشت چیزے کم ز التفات بمہماں سرائے دہقانے
کلاہ گوشۂ دہقاں بآفتاب رسید کہ سایہ برسرش افگند چوں تو سلطانے

حکایت ۲۰۔ گدائے سوال را حکایت کنند کہ نعمتِ وافر اندوختہ بود یکے از بادشاہاں گفتش کہ می نماید کہ مال بیکراں داری بہ برخے ازاں ما را دستگیری کن کہ مہمے پیش آمدہ است چوں ارتفاع برسد و فا کردہ شود۔ گفت اے خداوند روئے زمین۔ لائق قدر بزرگوارے نباشد دست بمالِ چوں من گدائے آلودہ کردن کہ جو جو بگدائی فراہم آوردہ ام۔ گفت غمے نیست کہ بتاتار میدہم ...
شنیدم کہ سر از فرمانِ ملک باز زد۔ وحجت پیش گرفت وشوخ چشمی نمود ملک فرمود

تا مستوجب خطاب، زجر و توبیخ از دست مستخلص کردند۔

مثنوی

بلطافت چو بر نیاید کار | سر به بیحرمتی کشد ناچار

هر که بر خویشتن نبخشاید | گر نبخشد کسی بر و شاید

حکایت ۲۱ ۔ بازرگانی را دیدم که صد و پنجاه شتر بار داشت و چهل بنده خدمتگار۔ شبی در جزیره کیش مرا بحجره خویش برد و همه شب نیارامید از سخنهای پریشان گفتن۔ که فلان انبارم بترکستان است۔ و فلان بضاعت بهندوستان۔ و این قباله فلان زمین است و فلان مال را فلان کس ضمین، گاه گفتی که خاطر اسکندریه دارم که هوایش خوش است و باز گفتی۔ نه دریای مغرب مشوش است سعدیا سفری دیگر در پیش است۔ اگر آن کرده شود بقیت عمر بگوشه بنشینم۔ گفتم آن کدام سفر است؟ گفت گوگرد پارسی بچین خواهم بردن که شنیدم قیمت عظیم دارد۔ و از آنجا کاسه چینی بروم برم و دیبای رومی بهند و پولاد هندی بحلب و آبگینه حلبی بیمن و برد یمانی بپارس از آن پس ترک سفر کنم و بدکانی نشینم، چندانی ازین مالیخولیا فرو گفت که بیش طاقت گفتنش نماند۔ گفت ای سعدی تو هم سخنی بگو از آنها که دیدی و شنیدی گفتم۔

نظم

آن شنیدستی که وقتی تاجرے / در بیابانے بیفتاد از ستور

گفت چشم تنگ دنیا دار را / یا قناعت پر کند یا خاک گور

حکایت ۲۲ - مالدارے را شنیدم که به بخل چناں معروف بود
که حاتم طائی بسخا ظاہر حالش بنعمت دنیا آراستہ و خست نفس در نہادش
ہمچناں متمکن تا بجائے که نانے را بجانے از دست ندادے و گربۂ ابو ہریرہ
را بلقمہ ننواختے و سگ اصحاب کہف را استخوانے نینداختے۔ فی الجملہ کسے
خانۂ او را ندیدے در کشادہ و سفرۂ او را سر کشادہ ط

بیت

درویش بجز بوے طعامش نشنیدے

مرغ از پس ناں خوردن او ریزہ نچیدے

شنیدم که بدریائے مغرب راہ مصر برگرفتہ بود و خیال فرعونی در سر کردہ۔
بادے مخالف گرد کشتی برآمد و دریا در جوش آمد۔ حتّٰی اِذَا اَدْرَکَہُ الْغَرَقُ

ط تا آنکہ یافت او را در آب فرو رفتن - ۱۲

بیت

با طبعِ ملولت چہ کند دِل کہ نسازد — شرطہ ہمہ وقتے نبود لائقِ کشتی

دستِ دعا بر آورد و فریاد بیفایدہ کردن گرفت۔ فَاِذَا رَکِبُوْا فِی الْفُلْکِ دَعَوُا اللّٰہَ مُخْلِصِیْنَ لَہُ الدِّیْنَ ۔

بیت

دستِ تضرع چہ سود بندۂ محتاج را — وقتِ دعا بر خدا وقتِ کرم در بغل

قطعہ

از زر و سیم راحتے برساں — خویشتن ہم تمتعے برگیر

وانکہ ایں خانہ از تو خواہد ماند — خشتے از سیم و خشتے از زر گیر

آوردہ اند کہ در مصر اقاربِ درویش داشت۔ بعد از ہلاکِ او بہ بقیتِ مالِ او توانگر شدند و جامہائے کہنہ بمرگِ او بدریدند خز و دمیاطی ببریدند۔ ہم دراں ہفتہ یکے را دیدم از ایشاں بر بادپائے رواں و غلامے در پے دواں با خود گفتم۔

لہ ۔ پس وقتے کہ سوار شوند در کشتی یاد کنند خدا را، حالیکہ خالص گردانندہ اند گردن نہادن را برائے او۔ ۱۲ ۔

قطعه

وہ کہ گر مردہ باز گردیدے — بمیان قبیلہ و پیوند

رد میراث سخت تر بودے — وارثاں را ز مرگ خویشاوند

بسابقۂ معرفتے کہ درمیان ما بود آشنائش گرفتم و گفتم۔

بیت

بخور اے نیک سیرت سرہ مرد — کاں نگوں بخت گرد کرد و نخورد

حکایت ۲۳۔ صیادے ضعیف را ماہیِ قوی در دام اُفتاد طاقتِ ضبطِ آں نداشت۔ ماہی برو غالب آمد و دام از دستش درربود و برفت متحیر شد و گفت۔

قطعه

شد غلامے کہ آب جو آرد — آبِ جو آمد و غلام ببرد

دام ہر بار ماہی آوردے — ماہی ایں بار رفت و دام ببرد

دیگر صیاداں دریغ خوردند و ملامتش کردند کہ چنیں صیدے در دامت افتاد و نتوانستی نگاہ داشتن! گفت اے براداں۔ چہ تواں کرد۔ مرا روزی نبود و ماہی را ہمچناں روزے ماندہ بود۔ و حکما گفتہ اند صیاد بے روزی در دجلہ

ماہی نگیرد و ماہی بے اجل بر خشکی نمیرد۔

بیت

صیاد نہ ہر بار شکار سے ببرد   باشد کہ یکے روز پلنگش بدرد

حکایت ۲۴ ۔ دست و پا بریدہ ہزار پائے را بکشت صاحب دلے بر وے بگذشت و گفت ۔ سبحان اللہ با ہزار پائے کہ داشت چوں اجلش فرا رسید۔ از بے دست و پائے نتوانست گریخت ۔

مثنوی

چو آید ز پے دشمن جاں ستاں   ببندد اجل پائے مرد دواں
دراں دم کہ دشمن پیاپے رسید   کمان کیانی نباید کشید

حکایت ۲۵ ۔ ابلہے را دیدم خلعتے ثمین در بر و مرکبے تازی در زیر و قصبے مصری بر سر۔ کسے گفت سعدی! چگونہ می بینی ایں دیبائے معلم بریں حیوانِ لا یعلم؟ گفتم خطے زشت ست کہ بآبِ زر نوشت ہست ۔

قطعہ

بآدمی نتواں گفت ماند ایں حیواں   مگر دراعہ و دستار و نقشِ بیرونش
بگرد در ہمہ اسباب ملک ہستئ او   کہ ہیچ چیز نیابی حلال جز خونش

قطعه

شریف گر متضعف شود خیال مبند   که پایگاه بلندش ضعیف خواهد شد
ور آستانهٔ سیمین بمیخ زر بندد   گمان مبر که سفیهی شریف خواهد شد

حکایت ۲۶ - دزدی گدائی را گفت. شرم نداری که از برای
چو سیم دست پیش هر لئیم دراز میکنی. گفت. بیت

دست دراز از پی یک حبه سیم   به که ببرند بدانگی و نیم

حکایت ۲۷ مشت زنی را حکایت کنند که از دهر مخالف بفغان
آمده بود و حلق فراخ و دست تنگ بجان رسیده شکایت پیش پدر برد و
اجازت خواست که عزم سفر دارم مگر بقوت بازو کامی فراچنگ آرم۔

بیت

فضل و هنر ضایع است تا ننمایند   عود بر آتش نهند و مشک بسایند

پدر گفت ای پسر خیال محال از سر بدر کن و پای قناعت در دامن سلامت
کش که بزرگان گفته اند۔ دولت نه بکوشیدن است چاره آن کم جوشیدن است

بیت

کس نتواند گرفت دامن دولت بزور   کوشش بیفایده است وسمه بر ابروی کور

بیت

اگر بہر سرِ موئیت ہنر دو صد باشد　　ہنر بکار نیاید چو بختِ بد باشد

بیت

چہ کند زورمند وارون بخت　　بازوے بخت بہ کہ بازوے سخت

پسر گفت اے پدر! فوائد سفر بسیار است و عوائد آں بیشمار از نزہتِ خاطر و جرِ منافع و دیدنِ عجائب و شنیدنِ غرائب و تفرجِ بلدان و محاورتِ خلاّن و تحصیلِ جاہ و علم و ادب و مزید مال و مکتب و معرفتِ یاران و تجربتِ روزگاراں چناں کہ سالکانِ طریقت گفتہ اند۔

قطعہ

تا بدکانِ و خانہ در گروی　　ہرگز اے خام آدمی نشوی
برو اندر جہان تفرج کن　　پیش ازاں روز کز جہان بروی

پدر گفت اے پسر! منافع سفر بریں نمط کہ گفتی۔ بسیار است۔ لیکن مسلّم چہار طائفہ راست نخستیں بازرگانے کہ با وجود نعمت و مکنت و غلاماں و شاگردانِ چابک و تیز ہر روز بشہرے و ہر شب بمقامے و ہر دم بتفرج گاہے از نعیمِ دنیا متمتع شود۔

قطعه

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست — هر جا که رفت خیمه زد و خوابگاه ساخت

وانرا که بر مراد جهان نیست دسترس — در زاد بوم خویش غریبست و ناشناخت

دوم عالمی که بمنطق شیرین و کلام نمکین و قوت فصاحت و مایهٔ بلاغت هر جا که رود بخدمتش اقدام نمایند. و هر جا که نشیند اکرام کنند. قطعه.

وجود مردم دانا مثال زر و طلاست — که هر کجا که رود قدر و قیمتش دانند

بزرگ زادهٔ نادان بشهروا ماند — که در دیار غریبش بهیچ نستانند

سوم. خوش آوازی که به حنجرهٔ داودی آب از جریان و مرغ از طیران باز دارد پس بوسیلت این فضیلت دل مردمان صید کند و ارباب معنی بمنادمت او رغبت نمایند . . . .

چهارم. پیشه وری که بسعی بازو کفافی حاصل کند تا آب روئی از بهر نان ریخته نشود که خردمندان گفته اند. قطعه

گر بغریبی رود از شهر خویش — سختی و محنت نبرد پاره دوز

ور بخرابی فتد از مملکت — گرسنه خسپد ملک نیمروز

چنین صفتها که بیان کردم در سفر موجب جمعیت خاطر و داعیهٔ طیب عیش

هر آنکه ازین جهان بی بهره است بخیال باطل در جهان برود دیگر کسش
نام و نشان نبرد و نشنود. قطعه

هر آنکه گردش گیتی بکین او برخاست　　بغیر مصلحتش رهبری کند ایام
کبوترے که دگر آشیان نخواهد دید　　قضا همی بردش تا بسوے دانه و دام

پسر گفت اے پدر! قول حکما را چگونه مخالفت کنم؟ که گفته اند. رزق اگرچه
مقسوم است اما باسباب حصول آن تعلق شرط است. و بلا اگرچه مقدور است
از ابواب دخول آن حذر واجب. قطعه

رزق هر چند بیگمان برسد　　شرط عقل است جستن از درها
گرچه کس بے اجل نخواهد مرد　　تو مرو در دهان اژدرها

درین صورت که منم با پیل دمان بزنم و با شیر ژیان پنجه درافگنم پس مصلحت
آن است که سفر کنم کزین بیش طاقت بے نوائی نمی آرم

قطعه

چون مرد برفتاد ز جاے و مقام خویش　　دیگر چه غم خورد همه آفاق جاے اوست
هر شب توانگرے بسراۓ همی رود　　درویش هر کجا که شب آمد سراے او
مرد خدا بمشرق و مغرب غریب نیست　　هر جا که میرود همه ملک خداے اوست

این بگفت و پدر را وداع کرد و همت خواست و روان شد و با خویشتن همی‌گفت

بیت

هنرور چو بختش نباشد بکام   بجایی رود کش ندانند نام

تا برسید بکنار آبی که سنگ از صلابت او بر سنگ همی آمد و خروشش بفرسنگ همی رفت.

بیت

سهمگین آبی که مرغابی درو ایمن نبود   کمترین موج آسیاسنگ از کنارش در ربود

گروهی مردمان را دید هر یک بقراضهٔ در معبر نشسته. جوان را دست عطا بسته بود زبان ثنا برگشود. چندانکه زاری کرد یاری نکردند. ملاح بی‌مروت از و بخنده برگردید و گفت.

بیت

بی زر نتوانی که کنی بر کس زور   گر زر داری بزور محتاج نهٔ

فرد

زر نداری نتوان رفت بزور از دریا   زور ده مرده چه باشد زر یک مرده بیار

جوان را دل از طعنهٔ ملاح بهم برآمد خواست ازو انتقام کشد کشتی رفته بود آواز داد که اگر بدین جامه که پوشیده‌ام قناعت میکنی دریغ نیست. ملاح طمع در جامه کرد و کشتی باز گردانید. **بیت**

بدوزد شره دیدهٔ هوشمند　　درآرد طمع مرغ و ماهی به بند

چندانکه دستِ جوان بریش و گریبان ملاح رسید او را بخود در کشید و بے محابا فرو کوفت۔ یارانش از کشتی بدرآمدند که پشتی کنند۔ درشتی دیدند۔ پشت بگردانیدند جز ایں چاره ندانستند که مصالحت گرایند و باجرت مسامحت نمایند۔

مثنوی

چو پرخاش بینی تحمل بیار　　که سهلی ببندد درِ کارزار

لطافت کن آنجا که بینی ستیز　　نبرّد قزِ نرم را تیغ تیز

بشیریں زبانی و لطف و خوشی　　توانی که پیلے بموئے کشی

بعذر ماضی در قدمش افتادند و بوسه چند بنفاق بر سر و چشمش دادند و بکشتی در آوردند و رواں شدند۔ تا برسیدند بستونے که از عمارتِ یونان در آب ایستاده بود۔ ملاح گفت کشتی را خللے ست۔ یکے از شما که زورآورتر باشد بدیں ستون برود و خطام کشتی بگیرد تا از عمارت عبور کنیم۔ جوان بغرورِ دلاوری که در سر داشت از خصم دل آزرده نیندیشید و قولِ حکما را کار نبست که گفته اند هر کرا رنجے رسانیدی اگر در عقبِ آں صد راحت رسانی از پاداشِ آں یک رنج ایمن مباش که پیکان اگرچه از جراحت بدر آید آزارِ آں در دل بماند۔

بیت

چہ خوش گفت یکتاش باخیلتاش — چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

قطعہ

مشو ایمن کہ تنگدل گردی — چون ز دستت دلے بتنگ آید
سنگ بر بارۂ حصار مزن — کہ بود کز حصار سنگ آید

چندانکہ مقود کشتی بر ساعد بپیچید و بر بالاے ستون رفت ۔ ملاح زمام از کفش درگسلانید و کشتی براند ۔ بیچارہ متحیر بماند روزے دو بلا و محنت کشید ۔ روز سوم خوابش گریبان گرفت و در آبش انداخت بعد از شبان روزے دگر بر کنار افتاد از حیاتش رمقے ماندہ بود ۔ برگ درختان خوردن گرفت و بیخ گیاہان برآوردن تا اندک مایہ قوت یافت سر در بیابان نہاد و ہمیرفت تا از تشنگی بے طاقت شد بسر چاہے رسید قومے براو گرد آمدہ بودند و شربت آبے بہ پشیزے ہمی آشامیدند جوان را پشیزے نبود چندانکہ طلب کرد و بیچارگی نمود رحمت نیاوردند دست تعدی دراز کرد میسر نشد ۔ تنے چند را فرو کوفت مردان غلبہ کردند و بیحابا بزدند مجروح شد

قطعہ

پشہ چو پر شد بزند پیل را — با ہمہ مردی و صلابت کہ اوست

مورچگاں را چو بود اتفاق　　شیرِ ژیاں را بدرانند پوست

بحکمِ ضرورت در پے کارواں اُفتاد و برفت۔ شبانگاہ برسیدند۔ بمقامے
کہ از دزداں پُرخطر بود۔ کاروانیاں را دید لرزہ براندام افتادہ و دل بر ہلاک
نہادہ۔ گفت اندیشہ مدارید کہ دریں میاں یکے منم کہ تنہا پنجاہ مرد را جواب دہم
و دیگر جواناں ہم یاری کنند۔ کاروانیاں را بلافِ او دل قوی گشت و
بصحبتش شادمانی کردند و بزاد و آبش دستگیری واجب دانستند۔ جواں را آتشِ
معدہ بالا گرفتہ بود و عنانِ طاقت از دست رفتہ لقمۂ چند از سرِ اشتہا
تناول کرد و دمے چند آب در پے آشامید تا دیو درونش بیارامید خوابش
دربود و بخفت۔ پیر مردے جہاں دیدہ در کارواں بود۔ گفت اے یاراں!
من ازیں بدرقۂ شما اندیشناکم بیش ازآں کہ از دزداں۔ چنانکہ حکایت کنند
کہ اعرابی را درمے چند گرد آمدہ بود بشب از تشویش دزداں تنہا در خانہ خوابش
نمی برد۔ یکے را از دوستاں پیشِ خود خواند تا وحشت تنہائی بدیدار او منصرف
کند شبے چند در صحبتِ او بود چندانکہ بر درمہایش وقوف یافت تمامی ببرد و
سفر کرد۔ بامداداں بدیدندش عریاں و گریاں کسے گفتش حال چیست؟
مگر آں درمہاے ترا دزد برد؟ گفت لا واللہ بدرقہ برد۔

قطعه

هرگز ایمن ز یار ننشستم ۲ تا بدانستم آنچه خصلت اوست
زخم دندان دشمنی تیز است که نماید بچشم مردم دوست

یاران چه دانند که این هم از جملهٔ دزدان بود و بعیاری درمیان ما تعبیه شده
تا بهنگام فرصت یاران را خبر کند مصلحت آن می‌بینم که مر او را خفته بگذاریم و خود
برویم - کاروانیان را تدبیر پیر استوار آمد و مهابتی از مشت زن در دل گرفتند
رخت برداشتند - جوان را خفته بگذاشتند - آنگه خبر یافت که آفتابش بر کتف
تافت سر برآورد و کاروان رفته دید - بیچاره بسی بگردید و راه بجائی نبرد -
تشنه و گرسنه بی نوا روی بر خاک و دل بر هلاک نهاده می‌گفت -

شعر

مَنْ ذَا یُحَدِّثُنِیْ وَ زُمَّ الْعِیْسُ ۱ مَا لِلْغَرِیْبِ سِوَی الْغَرِیْبِ اَنِیْسُ

فرد

درشتی کند با غریبان کسی که نابوده باشد بغربت بسی

۱؎ کیست که سخن کند با من دران وقت وحشت تنهائی را و تحقیق که شتران سفید موی
و نیست مسافر را یار سوائے مسافر - ۱۲

مسکین درین سخن بود که پسر پادشاهی بصید از لشکریان دور افتاده و بر بالای سرش ایستاده همی شنید و در هیأتش همی نگریست - دید صورت ظاهرش پاکیزه و سیرت حالش پریشان پرسید که از کجائی؟ و بدین جایگه چگونه افتادی؟ برخی از آنچه بر سر او رفته بود اعادت کرد ملک زاده را بر حالت تباه او رحمت آمد و خلعت و نعمت داد - و معتمدی با وی فرستاد تا بشهر خویش باز آمد - پدر بدیدن او شادمانی کرد و بر سلامت حالش شکر گذارد - شبانگه از آنچه بر سر او گذشته بود از حالت کشتی و جور ملاح و جفای روستائیان بر سر چاه و غدر کاروانیان در راه با پدر گفت - پدر گفت ای پسر نگفتمت هنگام رفتن که تهیدستان را دست دلیری بسته است و پنجهٔ شیری شکسته -

بیت

چه خوش گفت آن تهیدست سلحشور جوی زر بهتر از پنجاه من زور

پسر گفت ای پدر تا رنج نبری گنج برنداری و تا جان در خطر ننهی بر دشمن ظفر نیابی - و تا دانه پریشان نکنی خرمن برنگیری نبینی که باندک رنجی که بردم چه راحت حاصل کردم؟ و به نیشی که خوردم چه مایه عسل بدست آوردم؟ بیت

گرچه بیرون ز رزق نتوان خورد در طلب کاهلی نشاید کرد

بیت

غواص گر اندیشه کند کام نهنگ　　　هرگز نکند درّ گرانمایه بچنگ

آسیا سنگ زیریں متحرک نیست۔ لاجرم تحمّلِ بارِ گراں همی کند۔

قطعه

چه خورد شیرِ شرزه در بنِ غار؟　　　باز اُفتاده را چه قوّت بود

گر تو در خانه صید خواهی کرد　　　دست و پایت چو عنکبوت بود

پدر گفت اے پسر! دریں نوبت ترا فلک یاوری کرد و اقبال رهبری تا گلت از خار و خارت از پا بدر آمد و صاحب دولتے بتو رسید و بر تو ببخشود وکسرِ حالت را بتفقدے جبر کرد و چنیں اتفاق نادر افتد و بر نادر حکم نتواں کرد زینهار تا گردِ ایں دام نگردی۔

بیت

صیّاد نه هر بار شکارے ببرد　　　باشد که یکے روز پلنگش بدرد

چنانکه یکے از ملوک پارس۔ حرسها الله تعالیٰ نگینهٔ گرانمایه در انگشتری داشت بارے بحکمِ تفرج با تنے چند از خاصان بمصلاے شیراز بیروں رفت فرمود۔ تا انگشتری را بر گنبدِ عضد نصب کردند۔ تا هر که تیر از حلقهٔ انگشتری بگذراند۔

خاتم وی را باشد. اتفاقاً چهار صد حکم انداز در خدمت ملک بودند
بینداختند همه خطا کردند مگر کودکی که بر بام رباطی به بازیچه تیر از هر طرف
می انداخت باد صبا تیر او را از حلقهٔ انگشتری بگذرانید خلعت و نعمت یافت
و خاتم به وی ارزانی داشتند. آورده‌اند که پسر تیر و کمان را بسوخت گفتند
چرا چنین کردی گفت تا رونق نخستین بر جا بماند.

قطعه

گه بود کز حکیم روشن رای   برنیاید درست تدبیری
گاه باشد که کودکی نادان   به غلط بر هدف زند تیری

حکایت درویشی را شنیدم که در غاری نشسته بود و در
به روی جهانیان بسته و ملوک و سلاطین را در چشم او شوکت نمانده.

قطعه

هر که بر خود در سؤال گشاد   تا بمیرد نیازمند بود
آز بگذار و پادشاهی کن   گردن بی طمع بلند بود

یکی از ملوک آن طرف اشارت کرد که توقع بکرم و اخلاق بزرگان آنست که
به نان و نمک با ما موافقت کنند. شیخ رضا داد بحکم آنکه اجابت دعوت

سنت است - دیگر روز ملک بعذر قدومش رفت - عابد برخاست و ملک را
در کنار گرفت و تلطف کرد و ثنا گفت - چون ملک رفت یکے از اصحاب پرسید
که چندین ملاطفه که تو امروز با پادشاه کردی - خلاف عادت بود گفت نشنیدهٔ
که گفته اند -

بیت

هر کرا بر سماط بنشستی ۞ واجب آمد بخدمتش برخاست

مثنوی

گوش تواند که همه عمر وی ... نشنود آواز دف و چنگ و نی
دیده شکیبد ز تماشای باغ ... بی گل و نسرین بسر آرد دماغ
گر نبود بالش آگنده پر ... خواب توان کرد حجر زیر سر
وین شکم بے هنر پیچ پیچ ... صبر ندارد که بسازد بهیچ

باب ہفتم

در تاثیرِ تربیت

حکایت ۱۔ یکے را از وزرا پسرے کودن بود۔ پیش دانشمندے فرستاد کہ مرایں را تربیتے کن مگر عاقل شود۔ روزگارے تعلیم کرد۔ موثر نبود۔ پیش پدرش کسے فرستاد۔ کہ ایں پسر عاقل نمی شود و مرا دیوانہ کرد۔

قطعہ

چوں بود اصل گوہرے قابل — تربیت را درو اثر باشد
ہیچ صیقل نکو نداند کرد — آہنے را کہ بدگہر باشد
سگ بدریائے ہفتگانہ بشوے — چونکہ تر شد پلید تر باشد

حکایت ۲۔ حکیمے پسراں را پند ہمی داد کہ اے جانانِ پدر ہنر آموزید کہ ملک و دولتِ دنیا اعتماد را نشاید و سیم و زر در سفر محلِ خطر باشد کہ دزد بیکبار ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ اما ہنر چشمہ

زاینده است۔ و دولت پاینده۔ اگر ہنرمند از دولت بیفتد۔ غم نباشد که ہنر در نفس خود دولت است ہر کجا رود قدر بیند و صدر نشیند و بے ہنر لقمہ چیند و سختی بیند۔

بیت

وقتے افتاد فتنۂ در شام ہر کس از گوشۂ فرا رفتند
روستا زادگان دانشمند بوزیری پادشہ رفتند
پسران وزیر ناقص عقل بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراث پدر خواہی علم پدر آموز کیں مال پدر خرج تواں کرد بدہ روز

حکایت ۳۔ یکے از فضلاء تعلیم ملک زادہ ہمی کرد ضرب بیحا بازدے و زجر بقیاس کردے بارے پسر از بے طاقتی شکایت پیش پدر آورد و جامہ از تن دردمند برداشت۔ پدر را دل بہم برآمد استاد را بخواند و گفت پسران احاد را چنیں جفا و توبیخ روا نداری که فرزند مرا سبب چیست۔ گفت سبب آں که سخن اندیشیدہ گفتن و حرکت پسندیدہ کردن ہمہ خلق را علی العموم باید و پادشاہاں را علی الخصوص بموجب آں

که از دست و زبانِ ایشاں هر چه رود۔ هر آئینه بافواه بگویند۔ و قول و فعلِ عوام الناس را چنداں اعتبار نباشد۔

قطعه

اگر صد ناپسند آید ز درویش　　رفیقانش یکے از صد ندانند
و گر یک ناپسند آید ز سلطاں　　ز اقلیمے باقلیمے رسانند

پس واجب آمد معلمِ پادشاهزاده را در تهذیبِ اخلاق خداوندزادگاں۔ "وَ اَنۡبَتَهُمُ اللّٰهُ نَبَاتًا حَسَنًا"، اجتهاد ازاں بیشتر کردن که در حقِ عوام۔

قطعه

هر که در خردیش ادب نه کنی　　در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوب تر را چنانکه خواهی پیچ　　نشود خشک جز بآتش راست

ملک را حسنِ تدبیرِ فقیهه و تقریرِ جوابِ او موافق آمد خلعت و نعمت بخشید و پایهٔ منصبِ او بلند گردانید۔

حکایت ۴۔ معلمِ کتابی را دیدم در دیارِ مغرب۔ ترش روے و تلخ گفتار۔ بدخوے و مردم آزار۔ گدا طبع و ناپرهیزگار که عیشِ مسلماناں

۵؎ بالیدگی دہند ایشاں را بالیدگی نیک ۱۱

بدیدنِ او تبه گشتے و خواندنِ قرآنش دلِ مردم سیه کردے۔ جمعے از پسران
دختران بدست جفائے او گرفتار نه زهرهٔ خنده نه یارائے گفتار۔ گاه یکے
را تپانچه زدے و گاه دیگرے را در شکنجه نهادے۔ القصه شنیدم که از سختی و
درشتی او رنجیدند و بزدند و براندند۔ پس آنکه مکتب وے را بمصلحے دادند۔
پارسائے سلیم و نیکمردے حلیم که جز بحکم ضرورت سخن نگفتے و موجب آزار کس
بر زبانِ او نرفتے۔ کودکاں را هیبتِ استادِ نخستین از سر بدر رفت۔ معلمِ دومی را
باخلاقِ ملکی دیدند۔ دیو صفت یک یک رسیدند و باعتمادِ حلمِ او ترکِ علم
گرفتند۔ همچنین اغلب اوقات ببازیچه فراهم نشستندے و لوح درست ناکرده
بشستندے در سرِ همدگر شکستندے۔

بیت

اُستادِ معلّم چو بود کم آزار — خرسک بازند کودکاں در بازار

بعد از دو هفته بر درِ آں مکتب گذر کردم معلّمِ اولین را دیدم دل خوش
کرده بودند و بمقامِ خویش باز آورده۔ از بے انصافی برنجیدم۔ "لاحول"
گفتم که دیگر بار ابلیس را معلّمِ ملائکه چرا کردند؟ پیرمردے ظریف جهاندیده
بشنید۔ بخندید و گفت۔

مثنوی

بادشاہے پسر بمکتب داد لوحِ سیمینش در کنار نہاد
بر سرِ لوح او نبشتہ بزر "جورِ اُستاد بہ ز مہرِ پدر"

حکایت ۵ - پارسازادہ را نعمتِ بیکراں از ترکۂ عم بدست اُفتاد فسق و فجور آغاز کرد و مبذّری پیش گرفت فی الجملہ نماند از سائر معاصی و منکرے کہ نکرد و مسکرے کہ نخورد بارے بہ نصیحتش گفتم اے فرزند دخل آبِ روان ست و عیش آسیائے گرداں یعنی خرج فراواں کردن مسلّم کسی را باشد کہ دخلِ معین دارد۔

قطعہ

چو دخلت نیست خرج آہستہ تر کن کہ می گویند ملّاحاں سرودے
اگر باراں بکوہستاں نبارد بسالے دجلہ گردد خشک رودے

عقل و ادب پیش گیر و لہو و لعب بگذار کہ چوں نعمت سپری شود سختی بری و پشیمانی خوری - پسر از لذتِ نائے و نوش ایں سخن در گوش نیاورد و بر قولِ من اعتراض کرد کہ راحتِ عاجل بمحنتِ آجل منغّص کردن خلافِ رائے خردمنداں ست -

مثنوی

خداوندانِ کام و نیکبختی چرا سختی کشند از بیم سختی ؟

برو شادی کن اے یارِ دل افروز — غمِ فردا نشاید خورد امروز

فقیہ مرا کہ در صدرِ مروت نشستہ ام و عقدِ فتوت بستہ و ذکرِ انعام در افواہِ عوام افتادہ۔

مثنوی

ہر کہ علم شد بسخا و کرم — بند نشاید کہ نہد بر درم

نامِ نکوئی چو برون شد زکوے — در نتوانی کہ ببندی بروے

دیدم اکہ نصیحت نمی پذیرد و دمِ گرمِ من در آہنِ سردِ او اثر نمی کند ترکِ مناصحت گرفتم و روے از مصاحبتِ او بگردانیدم و قولِ حکما را کار بستم کہ گفتہ اند۔ بَلِّغْ مَا عَلَيْكَ فَإِنْ لَمْ يَقْبَلُوا فَمَا عَلَيْكَ۔ قطعہ

گرچہ دانی کہ نشنوند بگوے — ہر چہ دانی تو از نصیحت و پند

زود باشد کہ خیرہ سر بینی — بدو پا اوفتادہ اندر بند

دست بر دست میزند کہ دریغ — نشنیدم حدیثِ دانشمند

تا پس از مدتے آنچہ از نکبتِ حالش می اندیشیدم بصورت بدیدم کہ پارہ پارہ می دوخت و لقمہ لقمہ می اندوخت۔ دلم از ضعفِ حالش بہم آمد۔ مروت ندیدم درچنیں حالے ریشِ درونِ درویش را بملامت خراشیدن و نمک پاشیدن۔

لے برساں۔ بر مردم آنچہ در ذمہ تست پس اگر نہ پذیرند تا وانے بر تو نیست۔ ۱۲

مثنوی

با خود گفتم

حریفِ سفله در پایانِ مستی ‎ ‎ ‎ نه اندیشد ز روزِ تنگدستی

درخت اندر بهاران بر فشاند ‎ ‎ ‎ زمستان لاجرم بے برگ ماند

حکایت ۶ - بادشاہے پسرے را بادیبے داد و گفت۔ این فرزند تست تربیتش همچنان کن که یکے از فرزندانِ خویش گفت فرمانبردارم سالے چند درپئے او رنج برد و سعی کرد بجائے نرسید و پسرانِ ادیب در فضل و بلاغت منتهی شدند۔ ملک دانشمند را مواخذت کرد و معاتبت فرمود که وعده خلاف کردی و شرطِ وفا بجا نیاوردی۔ گفت بر رائے عالم آرائے خداوند روئے زمین پوشیده نماند که تربیت یکسان ست ولیکن طبائع مختلف۔

قطعه

گرچه سیم و زر ز سنگ آید همی ‎ ‎ ‎ در همه سنگے نباشد زر و سیم

بر همه عالم همی تابد سهیل ‎ ‎ ‎ جائے انبان میکند جائے ادیم

حکایت ۷ - یکے را شنیدم از پیرانِ مربی که مریدے را گفت اے پسر! چندانکه خاطر آدمی زاد بروزیست - اگر بروزی ده بودے بمقام از ملائکه درگذشتے -

حکایت ۸ - اعرابی را دیدم که پسر را می گفت - یَا بُنَیَّ اِنَّکَ مَسْؤُلٌ یَوْمَ الْقِیٰمَۃِ مَاذَا اکْتَسَبْتَ وَلَا یُقَالُ بِمَنِ انْتَسَبْتَ - یعنی اے پسر ترا پرسند روز قیامت که هنرت چیست؟ و نگویند که پدرت کیست

قطعہ

جامهٔ کعبه را که می بوسند — او نه از کرم پیله نامی شد
با عزیزے نشست روزے چند — لاجرم همچو او گرامی شد

حکایت ۹ - در تصانیف حکما آورده اند که کژدم را ولادت معهود نیست چنانکه سائر حیوانات را بلکه احشاے مادر بخورند پس شکمش بدرند و راه صحرا گیرند آن پوستها که در خانهٔ کژدم بینند اثر آن ست بارے این نکته پیش بزرگے همی گفتم - گفت دل من بر صدق این سخن گواهی می دهد و جز چنین نتواند بود - چون در حالت خردی با مادر چنان معامله کرده اند لاجرم در بزرگی نا مقبول و نا محبوب اند. **قطعہ**

پسرے را پدر وصیت کرد — کاے جوانمرد یاد گیر این پند
هر که با اهل خود وفا نکند — نشود دوست روے دانشمند

مثل - کژدم را گفتند چرا بزمستان بدر نمی آئی؟ گفت تابستانم چه حرمت است

که ز مستان نیز بیروں آیم

حکایت ۱۰۔ زنِ درویشے حامله بود۔ مدتِ حمل او بسر آمد درویش را همه عمر فرزند نیامده بود۔ گفت اگر خدائے تعالیٰ مرا پسرے بخشد جز ایں خرقه که در بر دارم هرچه در ملکِ من ست ایثارِ درویشاں کنم۔ اتفاقاً پسر آورد۔ درویش شادمانی کرد و سفرهٔ یاراں بموجب شرط بنهاد۔ پس از چند سال که از سفرِ شام باز آمدم۔ بمحلتِ آں دوست بگذشتم و از چگونگی حالش پرسیدم۔ گفتند بزندان شحنه درست۔ گفتم سبب چیست۔ گفتند پسرش خمر خورده است و عربده کرده و خونِ کسے ریخته و از شهر گریخته۔ پدر را بعلّتِ آں سلسله در نائے ست و بند بر پائے۔ گفتم ایں بلا را او بحاجت از خدا خواسته است۔

قطعه

زنانِ باردار اے مردِ هشیار ۔۔۔ اگر وقتِ ولادت مار زایند
ازاں بهتر بنزدیکِ خردمند ۔۔۔ که فرزندانِ ناهموار زایند

حکایت ۱۱۔ سالے نزاعے میانِ پیادگانِ حجاج اُفتاده بود و داعی هم دراں سفر پیاده بود۔ از بے انصافی در سر و روئے یکدگر افتادیم و دادِ فسوق و جدال بدادیم۔ کجاوه نشینے را شنیدم که با عدیلِ خود میگفت۔

بوالعجب کارے کہ پیادگانِ عاج چوں عرصۂ شطرنج بسر همی برند فرزیں می شوند۔
یعنی بهتر ازاں می گردند کہ بودند و پیادگانِ حاج بادیہ بسر بردند و بتر شدند۔

قطعہ

از من بگوئے حاجیِ مردم گزائے را — کو پوستینِ خلق بآزار می درد
حاجی تو نیستی شتر است از برائے آنکہ — بیچارہ خار می خورد و بار می برد

حکایت ۱۲۔ مردکے را چشم درد خاست۔ پیش بیطارے رفت کہ مرا دوا کن۔ بیطار از آنچہ در چشم چارپایاں می کرد۔ در دیدۂ او کشید و کور شد حکومت پیش داور بردند۔ گفت برو هیچ تاواں نیست اگر ایں خر نبودے پیش بیطار نرفتے مقصود ازیں سخن آنست تا بدانی کہ هر کہ ناآزمودہ را کارِ بزرگ می فرماید ندامت برد و بنزدیکِ خردمنداں بخفّتِ عقل منسوب گردد۔

قطعہ

ندهد هوشمندِ روشن رائے — بافرومایہ کارهائے خطیر
بوریاباف گرچہ بافندہ است — نبرندش بکارگاہِ حریر

حکایت ۱۳۔ یکے از بزرگانِ آئمہ را پسرے وفات یافت پرسیدندش کہ بر صندوقِ گورش چہ نویسیم؟ گفت آیاتِ کتابِ مجید را

عزت و شرف بیش از آن ست کہ روا باشد بر چنیں جا یہا نوشتن کہ بروزگار سودہ گردد۔ و خلائق برو گذرند و سگاں بروشاشند و اگر بضرورت چیزے ہمی نویسند۔ ایں دو بیت کفایت ست۔ قطعہ

آہ ہر گاہ سبزہ در بستاں بدمیدے چہ خوش شدے دل من
بگذر اے دوست تا بوقت بہار سبزہ بینی دمیدہ بر گل من

حکایت ۱۴۔ پارسائے بر یکے از خداوندان نعمت گذر کرد کہ بندہ را دست و پاے بستہ بود و عقوبت ہمی کرد۔ گفت اے پسر ہمچو تو مخلوقے را عزوجل اسیر حکم تو گردانیدہ است و ترا بروے فضیلت دادہ شکر نعمت باری تعالیٰ بجا آر و چندیں جفا بروے روا مدار کہ فردا بہ از تو باشد وشرمساری بری مثنوی

بر بندہ مگیر خشم بسیار جورش مکن و دلش میازار
او را تو بدہ درم خریدی آخر نہ بقدرت آفریدی
ایں حکم و غرور و خشم تا چند ہست از تو بزرگتر خداوند
اے خواجہ ارسلان و آغوش فرماندہ خود مکن فراموش

در خبر ست از خواجہ عالم و سرور بنی آدم صلی اللہ علیہ وسلم کہ گفت

بزرگترین حسرتے در روزِ قیامت آں بود کہ بندہ صالح را بہ بہشت برند و خداوند فاسق را بدوزخ۔

قطعہ

بر غلامے کہ طوعِ خدمت بست　　خشم بے حد مراں و خیرہ مگیر
کہ فضیحت بود بروزِ شمار　　بندہ آزاد و خواجہ در زنجیر

حکایت ۱۵۔ سالے از بلخ با شامیانم سفر بود و راہ از دزداں پرخطر۔ جوانے بہ بدرقہ ہمراہِ ما شد نیزہ باز چرخ انداز سلحشور بیش زور کہ دہ مرد توانا کمانِ او را زہ نکردندے و زور آورانِ روئے زمین پشتِ او بر زمین نیاوردندے ولیکن متنعم بود و سایہ پروردہ نہ جہاں دیدہ و سفر کردہ رعدِ کوسِ دلاوراں بگوشِ او نرسیدہ و برقِ شمشیرِ سواراں بچشم ندیدہ۔

بیت

نیفتادہ در دستِ دشمن اسیر　　بگردش نباریدہ بارانِ تیر

اتفاقاً من و آں جواں ہر دو در پے ہم دواں ہر دیوارِ قدیمش کہ پیش آمدے بقوتِ بازو بیفگندے و ہر درختِ عظیم کہ دیدے بزورِ پنجہ برکندے و تفاخر کناں گفتے۔

بیت

پیل کو تا کتف و بازوے گرداں بیند　　شیر کو تا کف و سرپنجہ مرداں بیند

ما دریں حالت کہ دو ہندو از پس سنگے سر برآوردند و قصد قتال ما کردند بدست یکے چوبے و در بغل دیگرے کلوخ کوبے جواں را گفتم اکنون چہ پائی۔

بیت

بیار آنچہ داری ز مردی و زور   کہ دشمن بپائے خود آمد بگور

تیر و کمان را دیدم از دست جوان افتادہ و لرزہ بر استخواں۔ بیت

نہ ہر کہ موے شگافد ز تیر جوشن خاے   بروز حملۂ جنگ آوراں بدارد پاے

چارہ جز ایں ندیدم کہ رخت و سلاح و جامہ رہا کردیم و جان بسلامت بدر آوردیم۔

قطعہ

بکار ہائے گراں مرد کار دیدہ فرست   کہ شیر شرزہ درآرد بزیر خم کمند

جواں اگرچہ قوی بال و پیلتن باشد   بجنگ دشمنش از ہول بگسلد پیوند

نبرد پیش مصاف آزمودہ معلوم است   چنانکہ مسئلۂ شرع پیش دانشمند

حکایت ۱۶ ۔ توانگر زادہ را دیدم ۔ بر سر گور پدر نشستہ بود و با درویش بچہ بمناظرہ در پیوستہ کہ صندوق تربت پدرم سنگین است و کتابہ رنگین و فرش رخام انداختہ و خشت فیروزہ بکار بردہ بگور پدرت چہ ماند خشتے دو فراہم آوردہ و مشتے خاک بر آں پاشیدہ ۔ درویش پسر بشنید و گفت تا پدرت

از زیر آں سنگِ گراں برخود بجنبد پدرم بہشت رسیدہ باشد۔

بیت

خرکہ بروے نہند کمتر بار — بره آسودہ ترکند رفتار

و در خبرست کہ مَوْتُ الْفُقَرَاءِ رَاحَۃٌ[۱] درویش چیزے ندارد کہ بحسرت بگذارد

قطعہ

مردِ درویش کہ بارِ ستم فاقہ کشید — بدرِ مرگ ہمانا کہ سبکبار آید
وانکہ در دولت و در نعمت و آسانی زیست — مردنش زیں ہمہ شک نیست کہ دشوار آید
بہمہ حال اسیرے کہ ز بندی برہد — خوشترش داں ز امیرے کہ گرفتار آید

حکایت ۱۷ - بزرگے را پرسیدم از معنیٔ ایں حدیث أَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِی بَیْنَ جَنْبَیْكَ[۲] گفت بحکمِ آنکہ ہر آں دشمن کہ باوے احسان کنی دوست گردد مگر نفس را کہ چندانکہ مدارا بیش کنی مخالفت زیادہ کند۔

قطعہ

فرشتہ خوے شود آدمی بکم خوردن — وگر خورد چو بہائم بیوفتد چو جماد

---

[۱] ۔ مرگ درویشاں آسایشے است ۱۲
[۲] ۔ سخت ترین دشمنِ تو نفسِ تست کہ میانِ دو پہلوے تست ۱۲

مرادِ هر که برآری مطیعِ امرِ تو گشت　　خلافِ نفس که گردن کشد چو یافت مراد

مناظرهٔ سعدی با مدعی در بیانِ توانگری و درویشی

حکایت ۱۸ - یکی را دیدم در صورتِ درویشان نه بر سیرتِ ایشان در محفلی نشسته و شنعتی در پیوسته و دفترِ شکایت باز کرده و مذمتِ توانگران آغاز نهاده و سخن بدینجا رسانیده که درویشان را دستِ قدرت بسته است و توانگران را پای ارادت شکسته - بیت

کریمان را بدست اندر درم نیست　　خداوندانِ نعمت را کرم نیست

مرا که پروردهٔ نعمتِ بزرگانم - این سخن سخت آمد، گفتم ای یار توانگران دخلِ مسکینانند و ذخیرهٔ گوشه‌نشینان و مقصدِ زائران و کهفِ مسافران و متحملِ بارِ گران از بهرِ راحتِ دیگران دست بطعام آنگه برند که متعلقان و زیردستان بخورند و فضلهٔ مکارمِ ایشان بارامل و ایتام و پیران و اقارب و جیران برسد

نظم

توانگران را وقفست و نذر و مهمانی　　زکوٰة و فطره و اعتاق و هدی و قربانی

تو کے بدولتِ ایشان رسی که نتوانی　　جز این دو رکعت و آنهم بصد پریشانی

اگر قدرت جود ست و اگر قوت سجود توانگراں را بہتر میسر شود کہ مالِ مزکّٰی دارند و جامۂ پاک و عرضِ مصون و دلِ فارغ و قوتِ طاعت در لقمۂ لطیف است و صحتِ عبادت در کسوتِ نظیف پیداست کہ از معدہ خالی چہ قوت آید و از دستِ تہی چہ مروت زاید و از پاے بستہ چہ سیر آید و از دستِ گرسنہ چہ خیر **قطعہ**

شب پراگندہ خسپد آں کہ پدید — نبود وجہ بامدادانش

مور گرد آورد بہ تابستاں — تا فراغت بود زمستانش

فراغت با فاقہ نپیوندد و جمعیت با تنگدستی صورت نہ بندد یکے تحریمہ عشا بستہ و دیگرے منتظرِ عشا نشستہ ایں بداں کے ماند **بیت**

خداوند مکنت بحق مشتغل — پراگندہ روزی پراگندہ دل

پس عبادتِ ایناں بقبولِ اولیٰ ترکہ جمعند و حاضر۔ نہ پریشاں و پراگندہ خاطر اسبابِ معیشت ساختہ و باوراد عبادت پرداختہ عرب گوید [۱] اَعُوْذُ بِاللّٰہِ مِنَ الْفَقْرِ الْمُکِبِّ وَ جِوَارِ مَنْ لَا تُحِبُّ و در خبر است کہ [۲] اَلْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْہِ فِی الدَّارَیْنِ۔ گفت آں نشنیدہ کہ فرمود خواجہ عالم . . . .

---

[۱] پناہ می برم بخدا از فقر بردارندہ و از ہمسائگی دوستے کہ محبت نکند ۱۲

[۲] فقر اضطراری و گدائی روسیاہی است در ہر دو جہاں ۔۱۲۔

(علیه افضل الصلوٰة واکمل التحیات) "الفقر فخری"[۵۱] گفتم خاموش
که اشارت خواجهٔ عالم (علیه السلام) بفقر طائفه‌ایست که مردِ میدانِ رضااند
و تسلیم تیرِ قضا۔ نه اینان که خرقهٔ ابرار پوشند و لقمهٔ ادرار نوشند۔

رباعی

اے طبل بلند بانگ در باطن ہیچ — بے توشہ چہ تدبیر کنی وقتِ بسیچ
روے طمع از خلق بہ پیچ ار مردی — تسبیح ہزار دانہ بر دست مپیچ

درویش بے معرفت نیارامد تا فقرش بکفر نینجامد۔ کَادَ الْفَقْرُ اَنْ یَّکُوْنَ
کُفْرًا[۵۲]۔ نشاید جز بوجودِ نعمت برہنہ را پوشیدن یا در استخلاص گرفتارے
کوشیدن و ابناے جنس ما را بمراتب ایشان کہ رساند و یدِ عُلیا
بہ یدِ سُفلیٰ چہ ماند۔ نہ بینی کہ حق جل و علا در محکمِ تنزیل از نعیم
اہلِ بہشت خبر میدہد کہ۔ اُولٰئِکَ لَہُمْ رِزْقٌ مَّعْلُوْمٌ[۵۳]۔ تا بدانی
کہ مشغولِ کفاف از دولتِ عفاف محروم ست و ملکِ فراغت

---

۵۱ فرمود سرا پا حجاب بر وے بزرگ ترین درود کامل ترین سلام کہ درویشی نازش من است ۱۲

۵۲۔ نزدیک است کہ درویشی بکفر انجامد ۔ ۱۲

۵۳۔ مر ایشان راست روزی معیّن و معلوم ۔ ۱۲

دیر نگیرد رزق مقسوم

بیت

تشنگان را نماید اندر خواب　　همه عالم بچشم چشمهٔ آب

حالے که من این بگفتم عنان طاقت درویش از دست تحمل برفت تیغ زبان
برکشید و اسپ فصاحت در میدان وقاحت جهانید و بر من دوانید
وگفت چندان مبالغه در وصف ایشان بکردی و سخنهاے پریشان بگفتی که وهم
تصور کند که تریاق اند یا کلید خانهٔ ارزاق مشتے متکبر مغرور معجب نفور
مشتغل مال و نعمت و مفتتن جاه و ثروت سخن نگویند الا بسفاهت و نظر نکنند
الا بکراهت علما را بگدائی منسوب کنند و فقرا را به بے سروپائی طعنه زنند
بعزت مالے که دارند و غیرت جاهے که پندارند برتر از همه نشینند و خود را
بهتر از همه شناسند نه آن در سر دارند که سر بکسے فرو آرند بے خبر از قول
حکما که گفته اند هر که بطاعت از دیگران کم ست و بنعمت بیش بصورت
توانگر است و بمعنی درویش گفتم مذمت ایشان روا مدار که خداوندان کرم اند
گفت غلط گفتی که بندگان درم چه فائده که چون ابر آذر اند و بر کس نمی بارند
و چشمهٔ آفتاب اند و بر کس نمی تابند و بر مرکب استطاعت سوارند و
نمی رانند و قدمے بهر خدا ننهند و درمے بے منّ و اذی ندهند مالے بمشقت

فراهم آرند و نخورند نگاه دارند و بحسرت بگذارند چنانکه بزرگان گفته اند سیم بخیل وقتی از خاک برآید که بخیل بخاک درآید ۔

بیت

برنج و سعی کسی نعمتی بچنگ آرد ، دگر کس آید و بی رنج و سعی بردارد

گفتمش بر بخل خداوندان نعمت وقوف نیافته الا بعلت گدائی وگرنه هر که طمع یکسو نهاده کریم و بخیلش یکی نماید محک داند که زر چیست و گدا داند که بخیل کیست ۔ گفتا بتجربت آن گویم که متعلقان بر در دارند و غلیظان شدید برگمارند تا بار عزیزان ندهند و دست بر سینه صاحب تمیزان نهند و گویند اینجا کس نیست و بحقیقت راست گویند ۔

بیت

آن را که عقل و همت و تدبیر و رای نیست ، خوش گفت پرده دار که کس در سرای نیست

گفتم بعلت آن که از دست متوقعان بجان آمده اند و از رقعهٔ گدایان بفغان محال عقل است که اگر ریگ بیابان درّ شود چشم گدایان پر شود ۔

بیت

دیدهٔ اهل طمع بنعمت دنیا ، پر نشود همچنان که چاه بشبنم

هر کجا سختی کشیده و تلخی چشیده را بینی خود را بشره در کارهای مخوف اندازد -
و از توابع آن نه پرهیزد و از عقوبت آن نه هراسد و حلال از حرام نشناسد

قطعه

سگی را گر کلوخی بر سر آید　　ز شادی بر جهد کین استخوانیست
و گر نعشی دو کس بر دوش گیرند　　لئیم الطبع پندارد که خوانیست

اما صاحب دنیا بعین عنایت حق ملحوظ است و بحلال از حرام محفوظ من همان
انکار که تقریر این سخن نکردم و دلیل و برهان نیاوردم اکنون انصاف از تو
توقع دارم - هرگز دیده دست دغایی بر کتف بسته یا بینوایی در زندان نشسته
یا پرده معصومی دریده یا کفی از معصم بریده الا بعلت درویشی شیر مردان را بحکم
ضرورت در نقبها گرفته اند و کعبها سفته اغلب تهیدستان دامن عصمت
بمعصیت آلایند و گرسنگان نان مردم ربایند -

بیت

چون سگ درنده گوشت یافت نپرسد　　کین شتر صالح است یا خر دجال

چه مایه مستوران بعلت مفلسی در عین فساد افتاده اند و عرض گرامی در زشت
نامی بر باد داده -

بیت

با گرسنگی قوت پرہیز نماند — افلاس عنان از کف تقوی بستاند

حاتم طائی کہ بیابان نشیں بود۔ اگر در شہر بودے از جوش گدایان بیچارہ شدے و جامہ برو پارہ کردندے چنانکہ آمدہ است۔ **بیت**۔

در من منگر تا دگران چشم ندارند — کز دست گدایان نتوان کرد ثوابے

گفتا نہ کہ من بر حالِ ایشان رحمت می برم۔ گفتم نہ کہ بر مالِ ایشان حسرت میخوری۔ ما دریں گفتار و ہر دو بہم گرفتار۔ ہر بیدقے کہ براندے من بدفعِ آں کوشیدمے وہر شاہے کہ بخواندے بفرزیں بپوشیدمے تا نقدِ کیسۂ ہمت در باخت و تیر جعبۂ حجت بینداخت۔

قطعہ

ہاں! تا سپر نیفگنی از حملۂ فصیح — کو را جز آں مبالغۂ مستعار نیست

دیں ورز و معرفت کہ سخندانِ سجع گو — بر در سلاح دارد و کس در حصار نیست

عاقبۃ الامر دلیلش نماند۔ ذلیلش کردم۔ دست تعدی دراز کرد۔ و بیہودہ گفتن آغاز و سنتِ جاہلاں است کہ چوں بدلیل از خصم فرو مانند سلسلۂ خصومت بجنبانند چوں آزر بت تراش کہ بحجت با پسر برنیامد بجنگش برخاست کہ لئن لم تنتہ لارجمنک[۵]

---

۵ ہر آئینہ اگر باز نیائی بتحقیق ترا سنگسار خواہم کرد۔ ۱۱

دشنامم داد سقطش گفتم۔ گریبانم درید۔ زنخدانش شکستم۔ قطعہ

او در من و من در او فتادہ   خلق از پئے ما دوان و خندان

انگشت تعجب جہانے   از گفت و شنود ما بدندان

القصہ مرافعہ این سخن پیشِ قاضی بردیم و بحکومتِ عدل راضی شدیم تا حاکمِ مسلمانان مصلحتے بجوید و میانِ توانگران و درویشان فرقے بگوید قاضی چو حالتِ ما بدید و منطقِ ما بشنید۔ سر بگریبانِ تفکر فرو برد۔ و پس از تامل بسیار سر برآورد و گفت۔ اے آنکہ توانگران را ثنا گفتی۔ و بر درویشان جفا روا داشتی بدانکہ ہر جا کہ گل است خار است و با خمر خمار و بر سر گنج مار و آنجا کہ دُرِ شاہوار است نہنگِ مردم خوار۔ لذتِ عیشِ دنیا را لدغۂ اجل در پس است و نعیمِ بہشت را دیوارِ مکارہ در پیش۔

بیت

جورِ دشمن چہ کند گر نکشد طالبِ دوست

گنج و مار و گل و خار و غم و شادی بہم اند

نظر نکنی در بستان کہ بیدِ مشک است و چوبِ خشک ہمچنین در زمرۂ توانگران شاکراند و کفور و در حلقۂ درویشان صابراند و ضجور۔ بیت

اگر ژالہ ہر قطرۂ دُر شدے   چو خرمہرہ بازار ازو پر شدے

مقربان حضرت حق جلّ وعلا توانگرانند۔ درویش سیرت و درویشانند توانگر همت مهین توانگران آنست که غم درویشان بخورد و بهین درویشان آن که کم توانگران نگیرد وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهٗ پس روے عتاب از من بدرویش آورد و گفت اے که گفتی توانگران مشتغل اند بمناهی و مست ملاهی نعم! طائفه هستند بدیں صفت که بیان کردی قاصر همت و کافر نعمت که ببرند و بنهند و نخورند و ندهند۔ اگر بمثل باراں نبارد و یا طوفان جهاں را بردارد مکنت خود از محنت درویش نپرسند و از خدا تعالیٰ نترسند و گویند۔

بیت

گر از نیستی دیگرے شد هلاک۔ مرا هست بط را ز طوفاں چه باک

بیت

و دوناں چو گلیم خویش بیروں بردند۔ گویند۔ چه غم گر همه عالم مردند

قومے بریں نمط هستند که شنیدی و طائفه خوان نعمت نهاده و صلائے کرم درداده و میاں بخدمت بسته ابرو بتواضع گشاده۔ طالب نام اند و مغفرت و صاحب دنیا و آخرت چوں بندگان حضرت پادشاه عالم عادل مؤید و منصور مالک

له: هر که تکیه کند بر خدا پس خدا برائے او کافی است۔ ۱۲

از تمام انعام می تغزل خداوند وارث ملک سلیمان اعدل ملوک زمان مظفرالدنیا والدین ابوبکر سعد بن زنگی ادام اللہ ایامہ ونصر اعلامہ

قطعہ

پدر بجاے پسر ہرگز ایں کرم نکند — کہ دست جود تو با خاندان آدم کرد
خداے خواست کہ بر عالمے ببخشاید — بفضل خویشتن ترا پادشاہ عالم کرد

قاضی چوں سخن بدیں غایت رسانید وازحد قیاس مبالغت نمود ما نیز بمقتضاے قضا رضا دادیم واز مامضی درگذشتیم وبعد از مجارا طریق مدارا پیش گرفتیم وسر بتدارک بر قدم یکدگر نہادیم وبوسہ بر سر وروے دادیم وختم سخن بریں دو بیت کردیم۔

قطعہ

مکن ز گردش گیتی شکایت اے درویش — کہ تیرہ بختی اگر ہم بریں نسق مردی
توانگرا چو دل ودست کامرانت ہست — بخور ببخش کہ دنیا وآخرت بردی

لہ [illegible] ۱۲

انتخاب از انوار سهیلی

باب هشتم در احتراز کردن از ارباب حقد و حسد و اعتماد نانمودن بر تملق ایشان

رای جهان آرای حکیم فرخنده رای را گفت ـ فرد

ای چو صبح آخرین سرتا پا صدق و صفا   وی چو عقل اولین پا تا بسر فضل و هنر

تقریری از وصمت و عیب مبرا و توجیهی از سمت شک و ریب معرا بیان فرمودی مثل کسی که دشمنان غالب و خصمان قاهر متوجه او گردند و از هیچ جانب راه گریز نیابد ـ و ممر خلاص متصور نباشد ـ و او به یکی از ایشان استظهار جسته قاعدهٔ صلح را تمهید دهد ـ و به جهت مصالحت او از مضرت دیگران برهد ـ و از خطر مخافت و فتنه و آفت ایمن گردد ـ و عهد خود را با دشمن بوفا رسانیده نفس خود را از دنیز صیانت نماید و ببرکت حزم و قیاس خرد

اگر گرداب آفت بساحلِ فوز و نجات رسد اکنون التماس آن دارم که باز گوید

داستانِ اصحاب حقد و عداوت که از ایشان احتراز و اجتناب نیکوتر یا انبساط

و اختلاط بهتر۔ و اگر یکے از ایشان گردِ استمالت برآید و داعیهٔ ملائمت از وے سر زند

بدان التفات باید نمود یا آن را مطلق در ضمیر جائے نباید داد و برہمن گفت۔

فرد

اے چو در جہد از افتتاحِ آزمایش دوربین وے چو عقل از ابتدائے آفرینش کاردان

ہر که بغضے رنجِ قدیمی مستظهر باشد و بعد و عقل با تمسک بود ہر آینہ ... با اختیار

ہر چه تمام‌تر واجب بیند و مواقعِ خیر و شر و مواقعِ نفع و ضرر نیکو شناسد و بدیدهٔ

تأمل که از دوست آزرده و دشمنِ رنج دیده پہلو تہی کردن بسلامت نزدیک‌تر

و از مکامنِ مکر و کینه توش و غوائلِ غدر و حیله هم جانبے چو فروش تحیت ...

ایمن از خطر خطابے که تغییر باطن و تفاوتِ اعتقاد او بچشم خرد مشاهده

و غدر غدهٔ دل و خدشهٔ ضمیر او بنظر بصیرت مشاهده نماید۔

مثنوی

چو آزرده شد خصم ایمن مباش | خراشیده را هست قصد خراش

گر اول در آید بلطف و خوشی | در آخر بسے محنت از وے کشی

و ہر کہ از اہلِ کینہ علامتِ عداوت فہم کردہ باشد باید کہ آں را محمل نیکو پیدا نسازد و بچرب زبانی و تلطف فریفتہ نگردد و جانب ہشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرو نگذارد۔ چہ اگر خلاف این معنی از وے در وجود آید تیرِ آفت را از جان ہدفے ساختہ باشد و آتشِ بلا را در ساحتِ سینہ برافروختہ۔

بیت

تخمِ غفلت ہر کہ کارد رنج دل بار آورد ۔۔۔ ایمنی از خصم محنتہائے بسیار آورد

و از جملہ حکایاتے کہ دریں باب بر دفترِ خاطرِ اولو الالباب مرقوم شدہ حکایت این دو قبرہ مزیتِ جمال و مزیدِ کمال دارد شاہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت گفت آوردہ اند کہ ملکے بود نام او ابن مدین باہمتے عالی و رائے روشن قصرِ رفیع القدرِ سلطنت و بسیط معمارِ شوکت بقبۂ سماک رسانیدہ و بنائے بیع الفضائے مکرمت را بمدد مہندسِ حشمت از ذروۂ فلک الافلاک گذرانیدہ

بیت

فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت ۔۔۔ ملک کوکبہ شاہِ جمشید بخت

با مرغے کہ او را قبرہ خواندند اُنسے تمام داشت و آں مرغے بود با حسنے کامل و نطقے دلکشا و صورتِ مطبوع و ہیئتِ زیبا ہموارہ ملک با وی سخن گفتے و بجوابہائے

شیریں وشلہائے رنگیں او منبسط گشتے۔

مثنوی

حکایاتِ شیریں بسے دلکش است | سخنہائے زیبائے رنگیں خوش است
کنندش بزرگان وشاہاں پسند | کسے را کز نہہا بود بہرہ مند

قضارا قبرہ در کوشک شاہ بیضہ نہاد وبچہ بیروں آورد۔ ملک از غایتِ دلبستگی فرمود تا او را ببرائے حرم بردند۔ و ملازمانِ حرم سرائے را حکم شدہ تا در تعہّد او و بچہ او بغایت جہد بجائے آرند۔ وہماں روز پادشاہ را پسرے آمد انوارِ نجابت از ناصیہ او تاباں۔ وشعلۂ سعادت بر صفحاتِ حال وے درخشاں بود۔

قطعہ

مہے برادجِ سپہرِ کمال طالع شد | کہ کس ندید چناں ماہ در ہزاراں سال
خجستہ طالع روشن دل و مبارک پے | فرشتہ طلعت و نیک اختر و ہمایوں فال
ازاں نہالِ شرف تازہ گشت گلشن ملک | چنانکہ تازہ شود برگِ گل زباد شمال

چنانچہ بچۂ قبرہ می بالید شاہزادہ نیز نشو و نما می یافت و ایشاں را با یکدیگر الفتے عظیم افتادہ بود۔ پیوستہ ملک زادہ باآں مرغک بازی کردے و ہر روز قبرہ بکوہہا و بیشہارفتے و از میوہا کہ مردم آں را ندانستندے و اگر دانستندے

بداں رسیدن نتوانستندے دو عدد بیاوردے یکے ملک زادہ را دادے
و دیگر بچہ خود را خورانیدے۔ کودکاں بداں متلذذ گشتہ بہ نشاط و رغبت
میخوردند۔ و اثر منفعت آں ہر چہ زودتر در قوت و تقویت جسم ایشاں مشاہدہ
میرفت۔ چنانکہ در اندک مدت بسیار بالیدند۔

فرد

گشتند سر بسر بنشو و نمائے خویش　　چوں سبزۂ تر از اثر فصل نوبہار

و قبرہ را بوسیلہ آں خدمت ہر روز جاہ و رفعت زیادہ می شد و ساعت بساعت
قرب و منزلت می افزود۔ یک چندے برین بگذشت و زمانہ بسے اوراق سفید
و سیاہ لیل و نہار در نوشت۔ روزے قبرہ غائب بود بچہ او در کنار
شاہزادہ جست و سر پنجہ خشونت دست او را ریش گردانید۔ آتش خشم
در اشتعال آمدہ شاہزادہ را بر قاب خفت و حدت افگند تا خاک در چشم
مروت زد و حق الفت و صحبت قدیم را بر باد دادہ پائے او گرفتہ گرد سر بگردانید
و چناں محکم بر زمین زد کہ فی الحال با خاک برابر گشت و شکستہ پاک ناچیز شد

فرد

دریغا کہ شاخ گل نو شگفتہ　　فرو ریخت از تند باد خزانی

چوں قبرہ باز آمد بچہ را کشتہ دید نزدیک بود کہ مرغِ روحش از قفسِ قالب پرواز کند و از ہولِ آں واقعہ نمودار فزعِ اکبر در دلش پدید آمد و از وقوعِ آں بالمہ اثرِ اندوہ در سینہ اش کالنقش فی الحجر جاگیر شد فریاد و نفیر بمنزلِ ماہ و تیر رسانیدہ می گفت۔

بیت

دہ کہ گلِ دوستی در چشمِ عالم بیں نماند ۔ برگِ عیش و شادمانی در دلِ غمگیں نماند

بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بیشمار با خود اندیشید کہ ایں آتشِ بلا تو افروختہ و متاعِ فراغت را بخو نفاے محنت تو بفروختہ ترا در بنِ غارے یا بر سرِ دیوارے آشیانہ بایستے ساخت۔ با حرم سراے سلطاں چہ کار داشتی و بتربیتِ بچۂ خود مشغول شدہ با تا بکِ پسرِ پادشاہ چرا مشغول شدی اگر بگوشہ و توشۂ خود قناعت میداشتی امروز درِیں بلا مبتلا ناگشتہ ازیں قصہ غصہ نمی کشیدی و حکما گفتہ اند بیچارہ کسے کہ بصحبتِ جباراں در ماند کہ نام عہدِ ایشاں سخت و سست بود و بناے وفاے ایشاں قوی و ضعیف افتادہ ہمیشہ رخسارِ مروت بآسیبِ جفا خراشیدہ دارند و چہرۂ فتوت را بخاکِ بدعہدی و نا انصافی انباشتہ سازند نہ اخلاص و منفعت نزدیک ایشاں حرمتے دارد و نہ سابقۂ خدمت و رابطۂ ملازمت قدرے و قیمتے

بیت

برائے خدمت آنکس که نشناسد حق خدمت

مکن اوقات خود ضائع که نه مزد ست نه منت

عفو جرائم را که صفتِ آزاد مردان ست در مذهب انتقام نار وا و حرام شناسند و حق ناشناسی را که سمتِ اہلِ کفران ست. در شرع نخوت جائز و مباح پندارند آخر از صحبتِ جمعے که سوابق خدمتِ مخلصان فراموش کنند چه فائده توان گرفت و در ملازمتِ گروہے که رابطهٔ محبت بے غرضاں را از یاد بگذارند چه سرمایه حاصل توان کرد۔

فرد

آں را که حقِ صحبتِ یاراں نشناسد
چیزے ست که در زمرهٔ مرداں بریش نام

و من با قومے در آمیخته ام که در جانبِ خود ارتکاب کار ہائے بزرگ را حقیر شمرند و از طرفِ دیگراں اندک سہوے را بسیار شناسند۔

فرد

عیب خود را ہنرے باز نمایند و گر
ہنرے ہست ترا عیب عظیمش خوانند

و من بارے فرصتِ مجازات و زمانِ مکافات فوت نخواہم کرد۔ و تا کینهٔ پسر خویش از یں ظالم بے رحم و ستمگار خونخوار که ہمزاد و ہمنشیں و مونس

و قرین خویش را بے موجبے بکشت و ہم خانہ را بے سببے ہلاک کرد باز بجویم آرام
و دست از تو باز گرفت ۔

بیت

نیست سوز مہر تو از مہر را | بجوشش تو ہم کینہ گرم را

پس آں ہیں پیا بر روئے ملک زاده جست و چشم جہان بیں آں قرۃ العین
سلطنت بر کند و پرواز نمودہ بر کنگرہ کوشک نشست ۔ خبر بشاہ رسید و برائے چشم
پسر گریہا کرد ۔ و خواست کہ بحیلت مرغ را در دام فریب آرد ۔ و در قفس بلا محبوس
ساختہ انچہ سزائے او باشد تعب بہم فرمایہ ۔ پس زیر کوشک آمدہ ۔ در برابر قبیرہ
بایستاد و گفت ۔ اے مونس روزگار ازیں بالا فرود آے کہ بجان ایمنی ۔ حالا
صحبت مرا برہم مزن و نہال عیش مرا پژمردہ مساز ۔ قبیرہ گفت اے ملک متابعت
فرمان تو بر ہمگنان فرض است اما من مدتے در بادیہ تامل سر گرداں شدہ
بسر حد ایں اندیشہ رسیدہ بودم کہ بقیہ عمر کعبہ اعمال و قبلہ اقبال جز
درگاہ شاہ نبایدشناخت و ترتیب جمیت جز در ساحت بالا دست ایں حضرت
نشاید ساخت و ہماں آں بود کہ در سایہ عنایت تو چوں کبوتران حرم مرفہ و
فارغ البال توانم بود ۔ و در دو مروت سعی نمودہ بمرتبہ صفا توانم رسید اکنوں

که خون لیسه مرم در حریم سلطنت چون قربانی حاجیان مباح داشتن چگونه مرا آرزوی
طواف این محاذ باقی ماند و با این همه اگر دانستمی که جان شیرین را عوض ست
لبیک زنان احرام حرم خدمت گرفتمی لیکن —

بیت

مرغی که رمیده گردد از دام من بعد به دانه کی شود رام

و دیگر حدیث — لا یلدغ المؤمن من جحر واحد مرتین [1] صحت پیوسته
مرد زیرک باید که یک چیز را دو بار نیازماید و از زخم جانورے دو بار گزیده نشود

فرد

نشنودی این مثل را کار یا عقل گفته من جرب المجرب حلت به الندامة [2]
و نیز بر ضمیر منیر کاسب روشن است که مجرم را ایمن نباید زیست که اگر
در عقوبت عاجل توقفے رود عذاب آجل موجب خواهد بود و اگر بسا نعمت
بخشند از آن مجرم اولاد و احفاد وے را نتیجه وبال آن باید چشید و
خواری عقاب و بالش نباید و در طبیعت عالم صفت مکافات

---

[1] نه گزیده شود مرد مسلم از یک سوراخ دو بار ۱۲ —
[2] هر که بیازماید آزموده را فرود آید برو شرمندگی ۱۲

را مشاغل ست و طینت روزگار بخاصیت مجازات را متضمن۔ چنانچہ پسر ملک
با بچۂ من تعدّ سے اندیشید و ازمن بے اختیار بلکہ بطریق مکافات اے
بوسے رسید و ممکن نیست کہ کسے از ساغر ستمگاری جرعہ نوشد بخمار بلا مبتلا
نگردد و در چمن اعمال نہال بیداد بنشاند ثمرۂ عقوبت و عذاب بر ندارد۔

بیت

اے آنکہ تخم حنظل کاشت | طمع نیشکر نباید داشت

مگر ملک حکایت دانا دل دو زدال استماع نکردہ است و رسیدن مکافات
بدزدال بسبب شر لعینہ نرسیدہ فلک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ گفت آوردہ اند کہ در شہر رقہ درویشے بود باخلاق پسندیدہ
و آداب ستودہ آراستہ۔ و نہال اقوال و افعالش باز ہار مکارم اوصاف و
محاسن عادات پیراستہ و بواسطہ آنکہ وے داشت بحقائق معرفت دانا
او را دانا دل گفتندے۔ و اہالی آں شہر او را دوست داشتندے۔

بیت

آں را کہ کمال معرفت شد حاصل | ہم مونس جاں باشد و ہم محرم دل

وقتے از اوقات متوجہ زیارت بیت الحرام شد و یے رفیقے و ہمدمے

روے براہ آورد جمعے دزداں بوے رسیدند و گمان آنکہ با وے مال بسیارست قصد کشتن وے کردند۔ دانا دل گفت با من از مالِ دنیا چنداں چیزے بیش نیست کہ توشۂ راہ حج تواند بود۔ اگر غرض شما بداں مقدار حاصل میشود مضائقہ نیست، مال ببرید و مرا بگذارید۔ تا بطریقِ توکل و تجرید ایں راہ را بسر برم و دیدہ انتظار کشیدہ را از خاکِ آستانِ حرم توتیاے کشم۔

بیت

روم بکوے وے و سر بر آستاں فگنم غبارِ خاک درش توتیاے دیدہ کنم

دزدانِ بیرحم بداں سخن التفات نانمودہ بقتل وے شمشیر کشیدند۔ بیچارہ متحیروار بہر طرف می نگریست و چنانچہ رسم فرو ماندگاں باشد یارے و مددگارے می جست، دراں بیداے پر وحشت و صحراے باہول و ہیبت ہیچ متنفسے بنظر وے در نیامد مگر آنکہ بر[illegible]سرِ ایشاں جوقے کلنگاں می پریدند دانا دل آواز داد کہ اے کلنگاں دریں بیاباں بدستِ ستمگاراں گرفتار شدہ ام و جز حضرتِ عالم السر و الخفیات کسے از حالِ من خبر ندارد، و شما کینۂ من ازیں جماعت بخواہید و خونِ من از ایشاں باز طلبید۔ دزداں بخندیدند و گفتند چہ نام داری۔ گفت دانا دل۔ گفتند بارے دلِ تو از دانائی ہیچ خبر ندارد

ہیچ خبر ندارد ما را معلوم شد کہ تو بے عقلی و ہر کہ عقل ندارد بر کشتنِ او زیادہ وبالے نخواہد بود۔ داناول گفت سَوفَ تَریٰ اِذَا تَجَلّیَ الغُبَارُ۔ درینجا نکتۂ از مکافات بگوشِ شما فرو میخوانم۔ وشمۂ از مجازاتِ عمل بنظرِ شما درمی آرم ولیکن گردے کہ صفات صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَہُمْ لَا یَرْجِعُوْنَ۔ لازمِ ذاتِ ایشان ست ازیں معنی چہ خبر دارند۔

بیت

اگر گوش دارد خداوند ہوش ... ازیں سان سخنہا خوش آید بگوش

چندانچہ داناول می گفت گوشِ ہوشِ ایشان از استماعِ سخنِ حق بے بہرہ بود و باصرۂ بصیرتِ شان مشاہدۂ جلواتِ جمالِ حقیقت نمی نمود۔ او را کشتند و مالش را بردند۔ و چوں خبرِ کشتنِ او باہلِ شہر رسید ملول گشتہ بر فوتِ او تاسفہا خوردند۔ و پیوستہ طالب آں بودند کہ مگر کشتگانِ او را بیابند۔ آخرالامر بعد از مدتِ بعید بیشتر اہلِ شہر روزِ عید بمصلّیٰ حاضر شدہ بودند و کشتگانِ داناول نیز در ہماں مجمع گوشہ گرفتہ در اثنائے آں فوجِ کلنگاں از ہوا درآمدہ بالائے سرِ وزداں حائن پرواز کردند و بنوعے آواز میدادند کہ از شغب

لہ زود ست کہ خواہی دید ہرگاہ صاف خواہد شد غبار۔ ۱۲۔

لہ کر اند از شنیدنِ حق گنگ اند از کلمۂ خیر کور اند از راہِ راست پس آنہا باز نیایند از گمراہی ۱۲۔

روے براہ آورد جمیع دزدان بوے رسیدند و گمان آنکہ با و مال بسیاریست
قصد کشتن وے کردند۔ دانادل گفت با من از مالِ دنیا چندان چیزے
بیش نیست کہ توشۂ راہِ حج تواند بود۔ اگر غرضِ شما بدان مقدار حاصل میشود
مضائقہ نیست، مال ببرید و مرا بگذارید۔ تا بطریقِ توکل و تجرید این راہ را بسر برم
و دیدۂ انتظار کشیدہ را از خاکِ آستانِ حرم توتیائے کشم۔

بیت

روم بکوے وے و سر بر آستان فگنم　　غبارِ خاکِ درش توتیائے دیدہ کنم

دزدانِ بیرحم بدان سخن التفات نانمودہ بقتلِ وے شمشیر کشیدند۔ بیچارہ متحیر وار
بہر طرف می نگریست، و چنانچہ رسمِ فرو ماندگان باشد یارے و مددگارے
می جست۔ دران بیدائے پُر وحشت و صحرائے با ہول و ہیبت ہیچ متنفسے
بنظرِ وے در نیامد مگر آنکہ بر سرِ ایشان جوقے کلنگان می پریدند۔ دانادل
آواز داد کہ اے کلنگان درین بیابان بدستِ ستمگاران گرفتار شدہ ام
و جز حضرتِ عالم السر و الخفیات کسے از حالِ من خبر ندارد، شما کینۂ من
ازین جماعت بخواہید و خونِ من از ایشان باز طلبید۔ دزدان بخندیدند
و گفتند چہ نام داری۔ گفت دانادل۔ گفتند بارے دلِ تو از دانائی ہیچ خبر ندارد

هیچ خبر ندارد و ما را معلوم شد که تو بے عقلی و هر که عقل ندارد در کشتن او زیاده وبالے
نخواهد بود - دانادل گفت سَوْفَ تَرٰی اِذَا تَجَلَّی الْغُبَارُ[1] - در ینجا نکته از مکافات
بگوش شما فرو میخوانم - و شمه از مجازات عمل بنظر شما در می آرم ولیکن گروهے
که صفات صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لَا یَرْجِعُوْنَ[2] - لازم ذات ایشان ست ازین معنی
چه خبر دارند.

بیت

اگر گوش دارد خداوند هوش ازین سان سخنها خوش آید بگوش

چنانچه دانادل می گفت گوشِ هوشِ ایشان از استماعِ سخنِ حق بے بهره
بود و باصره و بصیرتِ شان مشاهده جلواتِ جمالِ حقیقت نمی نمود - و انگشت بند
دنبالش را بربودند - و چون خبرِ کشتن او باهل شهر رسید ملول گشته بر فوت او
تأسفها خوردند - و پیوسته طالب آن بودند که مگر کشتگان او را بیابند - آخر الامر
بعد از مدت بعیده بیشتر اهل شهر روزِ عید بمصلّیٰ حاضر شده بودند و کشتگانِ
دانادل نیز در همان مجمع گوشه گرفته در اثنائے آن فوجِ کلنگان از هوا در آمده
بالائے سر دزدان حائم پرواز کردند و بنوعے آواز میدادند که از شغب

[1] زود است که خواهی دید هر گاه صاف خواهد شد غبار - ۱۲ -

[2] کر اند از شنیدن حق گنگ اند از کلمه خیر کور اند از راه راست پس آنها باز نیایند از گمراهی - ۱۲ -

و فغانِ ایشان حلق از او را و از کارِ خود باز می ماندند۔ یکے از آں دزداں
بخندید و بر سبیلِ استهزا با یارِ خود گفت همانا که خونِ دانادان را می طلبند۔ قضارا
یکے از اهلِ شهر که در جوارِ ایشاں بود ایں سخن بشنید و دیگرے را اعلام داده
هم در ساعت بحاکم انها کردند۔ و ایشاں را گرفته باندک مطالبه معترف
شدند۔ و مکافاتِ خونِ ناحق بدیشاں رسید و بقصاص رسیدند۔

قطعه

که گرد در همه عالم کمانِ ظلم نزه — که تیرِ لعنتِ جاوید را نشانه شد
که در زمانهٔ بے اعتبار طرحِ ستم — خیال بست که خود عبرتِ زمانه شد

و ایں مثل برائے آں آوردم تا ملک را معلوم گردد که جرأتِ من بزخمِ شاهزاده
به تقاضائے مکافات و اقتضائے مجازات بود و الا مرغِ شکسته بال را
قوتِ ایں کار از کجا تواند بود و چوں ایں صورت از من در وجود آمده همانا
حکمِ حاکمِ خرد ایں ست که بفرمانِ تو کار نکنم و اعتماد نا نموده برسنِ مخادعت
و فریب در چاه نروم ع

آں به که حذر نمایم از خدمتِ شاه

ملک گفت آنچه گفتی بصدق و صواب مقرون بود و بفوائدِ حکمت و عوائدِ فضیلت

مشحون و من میدانم کہ بفحواے "اَلْبَادِی اَظْلَمُ"[٥١] گناہ پسر من بود کہ بے شائبۂ تقصیر
جرمے بچۂ ترا بقتل آورد و تو بر سبیل مکافات کہ "جَزَاءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ مِثْلُهَا"[٥٢]
عوض راست کردی و ہنوز منت دارم کہ بر قتل او اقدام نمودہ وہمین نقصان
باصرۂ او بسند کردہ۔ اکنون نہ ترا کراہیتے متوجہ است و نہ مرا آزارے باقی۔ قبول
مرا بادر کن و بیہودہ در مفارقت و مہاجرت مکوش و بدانکہ من انتقام را از معائب
مرداں می شمارم۔ و عفو را از ہنرہاے جوانمرداں می شناسم۔ ہرگز دست رد
بر پیشانی ہنر نخواہم زد۔ و روے قبول بجانب عیب نخواہم آورد۔ بلکہ مدعا
من آنست کہ در مکافات بدی نکوئی کنم و اگر از کسے ضررے بمن عائد
شود در برابر آں نفعے بوے رسانم۔

رباعی

اے عادت ما خوبی و بہانہ جوئی نکنیم — جز راستی و نیک خوئی نکنیم
آنہا کہ بجاے ما بدی کردند — گر دست دہد بجز نکوئی نکنیم

قبرہ گفت باز آمدن من ہرگز ممکن نیست کہ خردمنداں از مصاحبت یار رنجیدہ

---

[٥١] آنکہ ابتدا کند ستمگار تر است ۔ ۱۲۔

[٥٢] پاداش بدی بدی است مانند آں ۔ ۱۲۔

پہلوتہی کردہ اند و در تصانیفِ بزرگان مذکور ست - کہ مردم آزردہ را ہرچند لطف و دلجوئی زیادت واجب دارند و اکرام و احسان بہ نسبتِ ایشان فزون شناسند بدگمانی و نفرت بیشتر شود - و بران تقدیر احتراز لازم باشد -

قطعہ

عزیزِ من چو آزردی کسے را
مراعاتش مکن تا می توانی

کہ ہر چند از تو خدمت بیش بیند
مراورا بیش گردد بدگمانی

ملک گفت اے قُبرہ ازیں کلمات درگذر کہ تو مرا بجاے فرزندی - بلکہ عزیز تر - و اُنسے کہ مرا با تست با ہیچکس از خویشان و متعلقان نیست کسے بہ نسبتِ کسان خود بہ ندیدہ شد - و با خصوصان در مقام انتقام و مخاصمت نباشد قبرہ گفت حکما در باب اقربا سخن گفتہ اند و حال ہر یک تفصیل باز نمودہ و برین منوال فرمودہ کہ مادر و پدر بمثابہ دوستانند و برادران بمثابہ رفقا و یاران و عیال و عم در مرتبہ آشنایان و زن در مقام ہم صحبتان و موازنہ منصبان و سائر خویشاوندان در مرتبہ بیگانگان - اما پسر را براے بقاے ذکر خواہند و با نفس و ذاتِ خویش یکتا شناسند - و دیگرے را در حرمت و عزت با او شریک نسازند و من ہرگز ترا بجاے پسر نتوانم بود - و بر تقدیر آنکہ مرا بجاے

فرزند داری در وقتِ نزولِ بلا و ہجوم آفت وعنا جانب مرا فروخواہی گذاشت کہ ہرچند کسے کسے را دوست دارد و گوید کہ خود را بر تو ایثار می کنم و بجاں در مقام مضائقہ نیستم۔ ع

جاں چہ چیزیست کہ بہر تو فدا نتواں کرد

لیکن وقتے کہ فتنۂ حادثِ گردوں کار بداں رسد کہ از سرِجاں بر باید خاست سپرِ خود را از مضیقِ آں خطر بہ صد سلامت خواہد کشید و ہیچ نوع نقدِ ہستی را نثارِ دیگرے نخواہد کرد۔ بیت

مردے باید کہ از بلا نگریزد　　　وز بہرِ کسے از سرِ جاں برخیزد

مگر ملک حکایتِ پیرزن و مہستی نشنیدہ و بر مضمونِ حالِ ایشاں اطلاع نیافتہ شاہ فرمود کہ بازنمائے با من کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ گفت آوردہ اند کہ زالے کہن سال فرسودہ حال دخترے داشت مہستی نام ناگاہ چشمِ زخمِ روزگار بداں سروِ گلعذار رسید و سر بہ بستر بیماری نہاد۔ پیرزن گردِ سرِ دختر می گشت و از روئے نیازمندی با چشمے چوں ابرِ نو بہاری می گفت۔ اے جانِ مادر فدائے تو باد۔ وسرِ ایں شکستہ و گوشۂ محنت و زماندہ خاکِ پائے تو۔ من خود را صدقۂ سرِ تو می کنم

ونیم جانے کہ دارم براے بقاے تو فدامی سازم۔

ع

گرت درد سرے باشد مرا بر گرد سر گرداں

هر سحرگاه با ناله و آه گفتے خدایا بریں جوان جهاں نادیده ببخشاے۔ و ایں پیر فرتوت از عمر سیر آمده را در کار او کن۔ مثنوی

از عمر من آنچه هست برجاے [illegible] بستاں و به عمر او و افزاے

گرچه شده ام چو موے از غم یک موے مباد از سرش کم

القصه پیره زن ازآنجا که مهر مادری و شفقت مادراں باشد روز و شب در دعا و زاری می کوشید و جانے که داشت بفرزند دلبند می بخشید قضارا ماده گاوے ازآں پیره زن از صحرا باز آمد و بمطبخ دروں رفت و ببوے شوربا سر در دیگ کرده آنچه بود بخورد و چوں خواست که سر از دیگ بیروں آرد نتوانست گاو بے طاقت شده هیجاں دیگ در سر از مطبخ بدر آمد و ازیں گوشه بداں گوشه می رفت۔ پیره زن در وقت باز آمدن گاو در خانه نبود از سر این قضیه وقوفے نداشت چوں بخانه در آمد و بداں شکل و هیئت چیزے دید که گرد خانه بر می آید تصور کرد که عزرائیل ست بقبض روح مستی آمده نعره برداشت

و بزاری تمام گفت -

نظم

ملک الموت من نه مهستی ام ‏ ‏ ‏ من یکی پیرزال محنتی ام
گر تو خواهی که جانش بستانی ‏ ‏ ‏ اندران خانه است تا دانی
گر مهستی تراست اندر کار ‏ ‏ ‏ اینک او را ببر مرا بگذار
بی بلا نازنین شمرد او را ‏ ‏ ‏ چون بلا دید در سپرد او را
تا بدانی که نیست در خطری ‏ ‏ ‏ هیچکس را ز خود عزیزتری

و من امروز از همه علائق مجرد شده ام و از خلائق منقطع گشته و از خدمت تو چندان توشه برداشتم که راحله قوت من بدان گران بار شده تحمل بار دیگر ندارد -

ع

ترسم که تن ضعیف ست این بار بر نتابد

وکدام جانور را آن طاقت تواند بود که گوشه جگر او را بآتش بیداد کباب کرده میوه دلش را بباد تاراج بر دهند و روشنائی دیده او را در ظلمات فنا افگنند راحت جانش را از پیش بردارند - و من چون از فرزند ارجمند که نور دیده و سرور سینه پر غم بود براندیشم دریاے تاسف در موج آمده کشتی شکیبائی را

بگرداب اضطراب انداز د ۔ و شعلۂ آتش تحیّر بالا گرفت متاع صبر و بردباری
را بیکبار بسوزد۔

قطعہ

اندر جہان منم کہ محیطِ غمم مرا ۔ پایان پدید نیست چہ پایان کنار ہم
گفتم بصبر ساحلِ دریا شود پدید ۔ اکنون شکست کشتیٔ صبر و قرار ہم

و با این ہمہ بجان ایمن نیستم و بدین تواضع و تملق فریفتہ شدن از روشِ
خردمندان دور میدانم ۔ لاجرم آیۃ یَالَیْتَ بَیْنِیْ وَ بَیْنَکَ بُعْدَ الْمَشْرِقَیْنِ میخوانم

بیت

وصلے کہ درو ملال باشد ۔ ہجران بہ ازان وصال باشد

ملک گفت انچہ از جانبِ تو وقوع یافت اگر بروجہ ابتدا بودے تحرز و تجنب
از صحبت مناسب بودے و لیکن بر سبیلِ قصاص کارے کردی و بطریق
جزا شلے بجا آوردی و زبانِ معدلت نیز ہمیں حکم می فرماید و حاکم انصاف
در مقابلۂ چنان فعلے کہ از فرزندِ من صادر شدہ ہمچنین مکافات امری نماید
این موجب ہجرت و سبب نفرت چہ تواند بود۔ آخر براندیش کہ پیش از
این قرۃ العینِ اوقات و مونسِ روزگارِ من تو بودی و چون پسرِ من

لئے کاش میانِ من و تو دوری مشرق و مغرب واقع می شد ۔ ۱۲

از کتم عدم بمقتضاے وجود آمد مہر پدری اقتضاے آں کرد کہ بدیدار وے انسے
پدید آید۔ دراں بادہ او را با تو شریک کردم و مجالست تو و موانست وے عمرے
برفاہیت می گذرانیدیم و اکنوں کہ چشم زخم زماں نقصانے بگوہر باصرہ اش
رسانیدہ ذوقے کہ بدیدار وے داشتم خلل پذیر شد۔ اما مسرت گفت و شنید
و صحبت صدا و نداے تو باقی ست۔ چناں مکن کہ ایں نیز بکلی منتفی گردد۔
و مرا بقیۃ العمر معتکف بیت الاحزان باید شد و باندوہ و ملال و غصہ و کلال
باید گذرانید و شغل من با تو ہماں شغل مطرب است و بادشاہ قہرہ پرسید
کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ یکے گفت آوردہ اند کہ بادشاہے مطربے داشت خوش آواز
و شیریں نواز کہ بالحان دلفریب پاے عقل از رکیب بیروں بردے و
عنان تمالک از دست صبر و شکیب بدر کردے۔

بیت

از وے خوشگوے تر در لحن و آواز ندید ایں چنگ پشت ارغنواں ساز

بادشاہ او را بغایت دوست داشتے۔ و پیوستہ بسماع نغمات دل آویزہ
داستانہاے نشاط انگیزش خوش وقت بودے۔

فرد

نوای مطربی بشنو که صوتش راحت افزایش
بزیر و بم چو ناهید آورد در چرخ کیوان را

وایں مطرب غلامے قابل را تربیت میفرمود و در سازندگی و نوازندگی تعلیمها
مشفقانه میداد تا اندک زمانه کار از خواجه بگذرانید و آهنگ سازی و نغمه پردازی
بجائے رسانید که آوازهٔ قول و غزلش از اندازهٔ تصور و هم و خیال درگذشت
و از صوت و صدای نقش و گلش مسامع جوامع اعزه و اهالی پر گشت ـ

مثنوی

کردے چو ترانهٔ دل آویز — بازار نشاط عیش را تیز
چون گوشهٔ عود ساز کردے — ناهید دو گوش باز کردے

شاه از حال غلام آگاه شد بتربیت و تقویت او التفات نمود تا بحدے که
بتمیز خاص و عزیز مناصب اختصاص گشت ـ و شاه بجواهر نفایس
و بخشش که از بحر مسیح خبر داوے مقبول بودے ـ و ز نواے عود عالم
و بمشت آتش در دلهاے عشاق میزد و آهنگ بزم عشرت می‌نمود
ترقی ... دولت مطرب بحرکت آمده غلام انگشت و خبر بیاد و شاه در سینه

مطرب بزبان داد - و چون مطرب را بموقف سیاست حاضر گردانیدند
سلطان از روے هیبت با او عتاب آغاز کرد و گفت ندانستی که من از نشاط
دوست ام و نشاط من بدو قسم بود یکے در صحبت از سازندگی تو و دیگر در خلوت
از نوازندگی غلام تو سبب چیز ترا زیبا داشت که غلام را بکشتی و نیمه نشاط
من باطل کردی - همین ساعت بفرمایم تا ترا نیز از جهان شربتے که غلام را
چشانید و چشانند تا دیگر بارکسے بر مثل این جرأت اقدام ننماید - مطرب بالبدیهه قول
شاه سرودے بیاد آورد و گفت نشاط من بهر کرده ام که نیمه نشاط بادشاه را باطل کردم
اما آنکه بادشاه مرا می کشد و تمام نشاط خود ضائع می سازد چگونه است - بادشاه
را خوش آمد و او را نوازش فرموده از کشتن آزاد کرد - و غرض از ایراد این مثل
آن بود که پاره از طرب و خوش دلی من بواسطه فرزند نقصان پذیرفته بود.
نیز که ساز فراق نوازی نزدیکتر شده که رشته امیدم چون قامت چنگ خمیده
گردد و سینه رنجورم بناخن حسرت چون دل عود خراشیده شود و آخر الامر
یاران را مفارقت بضرورت دست خواهد داد - بارے حالا در تهیه اختیاری
مکوش و دامن جمعیت از دست مده - فرد -

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی که چرخ آشنایان را ز یکدیگر جدائی میدهد

قبرہ گفت خشم در نہانخانۂ دل پوشیدہ است و کینہ در زاویۂ سینہ مخفی ماند و چون
کسے را بران اطلاع ممکن نیست پس آنچہ زبان گوید اعتماد را نشاید چہ زبان
دریں معنی از مضمونِ آنچہ در ضمیر مکنون ست عبارتے راست ادا نکند و بیان
در فحواے محزوناتِ خاطر حقِ امانت بجاے نیارد۔ اما دلہا بحکم اَلْقُلُوْبُ
تَتَشَاهَدُ۔ یک دیگر را شاہد عدل و گواہ راست اند۔

فرد

حدیثِ سرِ دل با دل واند و بس　　زبان واہب دران محرم نباشد

و زبانِ تو در آنچہ میگوید دل با او موافق نیست و دلِ تو آنچہ دارد زبان در اداے
آن صادق نہ۔

مصرع

صد جان فداے آنکہ زبان و دلش یکے ست

اے ملک من صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسم و از نہیب سیاستِ تو نیک باخبرم

فرد

از کوہ گاہ جسم گران ترکنی رکاب　　و ز باد وقت حملہ سبکتر کنی عنان

ہیچ وقت از ہیبتِ تو ایمن نتوانم بود و یک نفس از ضررِ سطوتِ تو آرام نتوانم

گرفت و من ازاں جملہ نیستم کہ طبیب با مردی گفت داروے چشم را نسبت بہ تغیر آں از داروے دردِ شکم۔ ملاک پرسید کہ چگونہ بود داستان آں۔

حکایت۔ قبرہ گفت مردے نزد طبیب آمد و از دردِ شکم بیقرار گشتہ در زمین می غلطید۔ واز صعوبتِ الم زار زار می نالید و دوا می طلبید۔

ع

اے طبیب آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت

طبیب بطریقے کہ اربابِ حکمت قانونِ معرفتِ اسباب و علامات را مقدم دارند تا بعد از تشخیصِ مرض بعلاجے کامل کہ سببِ شفاے عاجل تواند شد اقدام نمایند۔ از وے پرسید امروز چہ خوردۂ۔ مردِ سادہ دل گفت پارۂ نانِ سوختہ خوردہ ام۔ و بداں غذا کہ مشابہ انگشت بود تنورِ معدہ را تافتہ طبیب بکار زماں فرمود کہ داروے کہ چشم را جلا دہد و روشنیِ بصر بیفزاید بیارید تا چشم ایں کس را دارو کشم۔ آں شخص فریاد برکشید۔ **بیت**۔

نا خستہ چہ محلِ ہزل و بازیست ۔۔۔ وقتِ اجلست و جاں گدازیست

اے طبیب سخریہ برطرف نہ۔ و استہزا بگذار من از دردِ شکم می نالم و تو جواہر وار در چشم من می کشی۔ داروے دیدہ را با دردِ شکم چہ نسبت طبیب گفت

می خواهم که چشم تو روشن شود و سیاه از سفید فرق توانی کرد. تا دیگران خشم
نخوری. پس ترا علاجِ چشم از مداواتِ شکم لازم تر است و غرض من
از ایرادِ این مثل آنست تا ملک تصور نکند که من از جملهٔ آنها ام که سوخته
از ساخته باز نشناسم و خام از پخته امتیاز نکنم. بیت

بحمد الله که در دانش چنانم　　که خیر از شر جدا کردن توانم

ملک گفت میانِ دوستان ازین نوع که ترا با من واقع شد بسیار حادث
میگردد. امکان ندارد که راهِ مخاصمت بکلی از میانِ مردم برافتد و طریقِ نزاع
و جدال مسدود گردد. اما هر که بنورِ عقل آراسته است و بزیورِ خرد متحلی حسب المقدور
در انطفای نائرهٔ غضب می کوشد و چندانکه می تواند آبِ حلم بر آتشِ خشم
می ریزد و می داند که در نوشیدنِ شربتِ عفو اگرچه بغایت تلخ نماید حلاوتِ
مسرت مندرج است و تحمل نمودن بر مشقت بردباری هرچند مزاج زهر دارد
بهجت را متضمن است. مثنوی

غصه مخور زانکه شقاوت دروست　　خشم فرو خور که حلاوت در وست
شعلهٔ برق در آزردن است　　قاعدهٔ بحر فرو خوردن است
سینهٔ دریا نشود پر غبار　　گرچه که باران کندش سنگسار

قبره گفت این مثل مشهور است[1] مَن تَهاوَنَ بالشَّرِّ وَقَعَ فِی الضَّرِّ هر که آسان
گیرد دشوار افتد این کار دشوار آسان نتوان گرفت. و در این امر صعب تهاون
نشاید ورزید. و من عمری در نظارهٔ مهره بازی چرخ شعبده انگیز تلف ساخته‌ام
و نفایس اوقات به تفرج بوالعجبیهای دهر حقه باز در باخته هر آینه از ذخایر تجربه
استظهاری وافر حاصل شده باشد و مکاسب کیاست و سرمایهٔ فهم و فراست
سودی تمام بدست آمده و بتحقیق شناخته‌ام که شهسوار اختیار و شهبارهٔ اقتدار
بنای عهد و پیمان را بسوزد و سوزن نخوت کامگاری برشتهٔ سطوت جباری
دیدهٔ آزرم و وفاداری بدوزد. و آن جا که شیر هیبت شهریاری دم انتقام بر زمین زند
تملق و روباه بازی فائده نخواهد داد. همان به که خود را خواب خرگوش ندهم
و از خوی پلنگی هراسان شده چون آهو راه بیابان گیرم که خصم ضعیف را
هیچ وجه با دشمن قوی مجال منازعت نیست. چنانچه آن پادشاه برای
دشمن خود درین باب مثلی ایراد کرده است. ملک پرسید چگونه بود داستان آن.

حکایت. گفت آورده اند که در دیار ترکستان پادشاهی بود همای
همت بی همتای او سایهٔ صلاح و نجاح فوز و نجاح بر مفارق عالمیان مبسوط ساخته

---

[1] هر که سستی در شر ورزد در رنج و مضرت افتاد - ۱۲

و عنقاے نواے با اعتلایش سر رفعت از آشیانهٔ طاؤس ریاض سپهر گذرانیده
عدل کاملش مهمات ملک داری را انتظام ارزانی داشته و بذل شاملش مصالح
شهریاری را از روے اهتمام با تمام رسانیده -

مثنوی

خسرو تاج بخش تخت نشان　　بر سر تاج و تخت گنج فشان
در جهانگیری و جهانبانی　　جم وقت و سکندر ثانی

یکے از ارکان دولت را خدشهٔ در ضمیر پدید آمده روے از سدهٔ سپهر اشتباه
شاه بتافت و یکے از دشمنان ملک را فریب داده در مقام محاربه و مخاصمه آورد
و چوں شاه دانست که دشمن روے اطاعت از قبلهٔ انقیاد برتافت و وسوسهٔ
عصیان و دغدغهٔ طغیان در بنیاد اعتقادش راه یافته و با سر پُر جوش
سوداے تمام خیال سرداری و سروری می پزد و با وے بر کینهٔ از کدورتهاے
دیرینه تمناے کامگاری و برتری می برد نامهٔ مشتمل بر نصایح مشفقانه و صحیفهٔ
منطوی بر مواعظ ملوکانه نزدیک وے فرستاد خصم مغرور از غایت نخوت
دماغ در بداں التفاتے نکرد و کمند دعوت هر کجا تصور کرد بے سرگرداں بود
بجانب خود جذب میفرمود -

بیت

پراگنده چیند را گرد کرد — که ناورد جوینده روز نبرد

القصه چون بادشاه دید که نوشدارو سے ملایمت مزاج کثیف ایشان را که از منهج اعتدال حقیقی بکلی منحرف شده اصلاح نمی تواند کرد - بدین گونه پیغامے فرستاد که من و تو بشیشه و سنگ مانیم خواه سنگ بر شیشه زن خواه شیشه بر سنگ که در هر دو حال شیشه خواهد شکست و سنگ را آسیبی نخواهد رسید از ایراد این مثل فائده آنست که بر ضمیر منیر شاه روشن گردد که من حکم شیشه دارم و با ستم سلطانی که چون سنگ پایدار و خصم شکن ست ملاقات کردن نیارم - هر چند که ملک در مقام ملاطفت ست و میخواهد که به سکنجبین اعتذار صفرای وحشت را تسکین دهد اما در مذهب خرد قبول عذر ارباب حقد و حسد حرام ست و طلب صلح اصحاب عداوت را به رد و انکار جواب دادن امرے واجب الالتزام -

قطعه

ز دوستان سخندان شنیده ام مثلے — که بر ملائمت دشمن اعتماد مکن
چو اعتقاد مضرت بخصم پیدا شد — مشو فریفته و فسخ اعتقاد مکن

ملک گفت بمجرد گمان انقطاع محبت و برانداختن دوستی روا نباشد و

بلطیفۂ که از وہم زاید رفیق را بسوز فراق مبتلا ساختن نشاید۔ معرفتِ قدیم و صحبتِ مستقیم را باندک شائبہ برطرف نہادن و سر رشتۂ عہدیاری و پیمانِ دوستداری را بجزوی خدشہ از دست دادن طریقِ اربابِ تحقیق نیست۔

قطعہ

وفا و عہد تو این بود و من ندانستم ۔ نوید مہر تو کین بود و من ندانستم

ہمہ سخن چہ دلِ خویش سخت میگوئی ۔ دلِ تو سخت چنین بود و من ندانستم

آخر صفتِ وفاداری در سگی که از ہمہ جانوران بقدر حقیر تر و بمنزلت خسیس تر یافت میشود تو چرا از عرصۂ بیوفائی قدم باز پس نمی کشی و بپیمانے که در صحبت و مودتِ ما بستہ بپایان نمی بری۔

ع

وفائے عہد نکو باشد ار بیاموزی

تبیرہ گفت من چگونہ بنیاد وفا نہم از آن جانب امکانِ ہواداری منہدم ست و آثار حسنِ عہد بکلی منعدم۔ و امکان ندارد که ملک موجبات وحشت را فرو گذارد و از رصد فرصت مکافات اعراض نماید۔ و سالا چون زور و قوت بر من دست نمی تواند یافت میخواہد که مرا بمکر و حیلہ در قبضۂ انتقام کشد و باید ترسید

از کینه که در ضمائرِ ملوک متمکن گردد. چه ایشان به نخوتِ سلطنت در بابِ انتقام
متعصب باشند و چون فرصت یابند هیچ تأویل مجال محبت گوئی و عذر خواهی
ندهند و مثل کینها در سینها چون انگشت فسرده باشد اگرچه حالی اثر ظاهر نگرداند
چندانکه شرارهٔ غضبی بوی رسد افروخته گردد. و فروغ خشم بالا گرفتند.
جهانی را بسوزد. و دودِ انتقام از سرِ آتش کینه خیزد پس دماغها را خشمناک ساخته
بسیار دیدها تر گرداند. و ممکن نیست که تا ذرهٔ انگشت کینه در کانونِ سینه باقی ماند
از مضرتِ شعله خصم ایمن توان بود.

ع

چون خشم زند شعله تر و خشک بسوزد

ملک گفت عجب حالتی است که تو درین باب بر یک طرف افتاده و جانبِ
دیگر را از دست داده چرا نشاید که مقدماتِ وحشت بمیامنِ الفت مبدل
گردد و بعد از کدورت مجادلت صفای مخالصت پدید آید. قبره گفت که اگر
کسی تواند که در مراعاتِ جانب لطفی تمام بجای آورد و در طلبِ رضا و
فراغِ دوستان سعی پیوندد. و در وصولِ منافع بدیشان و دفعِ مضار و
مکارهِ ایشان مروتی و مظاهرتی واجب دارد ممکن است که آن وحشت از

میانه مرتفع گردد و هم کینه جوئے را صفائے حاصل آید - و هم دلِ خائف به نسیم
امن مروّح شود - و من ازاں عاجز ترم که ازیں ابواب آنچه اصل
معتقد را زائل گرداند و طریقِ الفت و موافقت را زائد سازد توانم اندیشید یا بر خاطر
توانم گزرانید و اگر باز بخدمت مراجعت کنم پیوسته در هراس و مخافت
تو اهم بود و هر ساعت بتازگی مرگے مشاهده خواهم کرد - پس ازین مراجعت
مجانبت ورزیدن و معاودت را بمباعدت تبدیل نمودن اولی -

فرد

از درختِ بخت چوں نشگفت گلهائے وصال
در بیابانِ جدائی خار هم در پا خوش است

ملک گفت هیچکس بر نفع و ضرر در حق کسے بر ارادتِ باری عزّ اسمه قادر نباشد
و از اندک و بسیار خیر و شر خرد و بزرگ آنچه در وجود آید جز بتقدیرِ ازلی و سابقه
حکم لم یزلی نمی تواند بود - چنانکه دستِ مخلوق از ایجاد و احیاء قاصر است
افنا و اماتت نیز از همتِ وے متعذر باشد و عمل پسرِ من و جزائے تو اقتضائے
ربانی و مشیتِ یزدانی انفاذ یافته است و ایشاں در میانه اجرائے آں حکم
سببے بیش نبودند ما انقیاد آں مبانی مواخذت منمائے و مقدراتِ الهی

سرزنش مکن و بقضاے خدا راضی شو۔

قطعه

بجز رضا بقضاے خدا نمی شاید بغیر صبر بوقتِ بلا نمی شاید

ازانچه رفت قلم سرمکش وگرنه بیا برون رو از خط او گر ترا نمی شاید

تیر و گفت عجز آفریدگاں از دفع قضاے آفریدگار ظاهر و مقرر است و بر صفحاتِ تصوراتِ اہلِ تصدیق این قضیه موشح و مصور که انواعِ خیر و شرِ و اصنافِ نفع و ضرر برحسبِ ارادت و مقتضاے مشیت خداوند جل ذکرہ نافذ می گردد و جهد و کوشش خلق دفع و منعِ آں یا تقدیم و تاخیر دراں صورت نه بندد

وَلَا رَادَّ لِقَضَائِهِ وَلَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ

فرد

کسے ز چون و چرا دم نمی تواند زد که نقش بندِ حوادث ورائے چون و چرا است

و با آنکه جمهورِ علما برین معنی اتفاق نموده اند هیچکس نگفته است که جانبِ حزم و احتیاط مهمل باید گذاشت و محافظتِ نفس از مکارهٔ آفات در توقف باید داشت باز گفته اند اسباب هر چیز رعایت باید نمود و اتمام امر به مسبب الاسباب تفویض باید نمود

---

۵۱ فرمان و تعلیم الهی به ظهور رسیده و تاخیر کننده نیست ۱۲

مثنوی

طالبان را زیر این نیلی تتق   هشتی بنهاد ز اسباب و طرق

لیک عزل آن مسبب ظن مبر   ای گرفتار سبب بیرون مپر

سوی این روپوشها زان مائلی   با سببها از مسبب غافلی

نکتهٔ عقل و توکل مؤید این قول است ع

با توکل زانوی اشتر ببند

ملک گفت ملخص این مقالات همان ست که من خواهان ملاقات توام و آرزومندی صحبت تو در ضمیر خویش فراوان می یابم - و با این همه اشتیاق که از جانب من واقع است از طرف تو جز مقدمات ملال فهم نمیرود.

فرد

دل بدل میرود و چه حالست این   تو ملولی ز ما و ما مشتاق

قبره گفت که اشتیاق تو از آن ست که دل خود را بکشتن من شاد میکنی حال آنکه نفس من حالا رغبت نوشیدن شربت اجل و میل پوشیدن لباس فنا دارد و تا غایت مرا زبر دست ست از قبول آن ابا می نماید و احتراز از آن عین ثواب می بیند - ع سر بادی گر ز تن نه دیده نه سر

ومن امروز از دلِ خویش بر عقیدهٔ ملک استدلال توانم کرد۔ چه اگر قدرتست و
استطاعت یابم جز هلاکت قرة العین بادشاه راضی نمی شوم ومیدانم که شاه
نیز بواسطهٔ ملال فرزند جز هلاک من نخواهد طلبید۔ و برسوز ضمیر مصیبت زدگان
کسے وقوف یابد که بر آتشِ آن غم سوخته باشد و هم از ال المیّت شربتِ تلخی
تجربه کرده مدعیانِ آسوده از ین حال غافل اند و نازپروردگان راحت دیده
از پیرایهٔ درد عاطل۔

فرد

اے ترا خارے بپا نشکست کے دانی که چیست
حال شیرانے که شمشیرِ بلا بر سر خورند

و بچشمِ خرد می بینم که هر گاه ملک را از بینائی پسر یاد آید و من از نور دیده خود بر اندیشم
تفاوتے در باطنها ظاهر خواهد شد۔ و تغیرے در مزاجها روے خواهد نمود و
توان دانست که از آن چه زاید۔ و در ان چه حالها روے نماید و بدین دلیل
مفارقت مناسب تراست و از مواصلت دوری لائق تر از قرب صوری است

صحبت چو چنین ست جدائی خوشتر

ملک گفت چه خیر تواند بود دران کس که از جرمهاے دوستان اعراض
نتواند نمود و از سر حقد وآزار بر تواند خاست و مرد فرزانه و خردمند یگانه بر آل

قدرت دارد که از مکافاتِ مجرمان چنان گذرد که مدة العمر بدان رجوع ننماید
و در هیچ وقت بر صفحهٔ دلِ او از اندک و بسیارِ آن نشان یافت نشود و استغفارِ
گنهگاران و اعتذارِ بدکرداران را باحترازِ تمام تلقی نماید شَرُّ النَّاسِ مَنْ لَمْ
یَقْبَلِ الْاِعْتِذَارَ۔ بدترین بدان آنست که عذر نپذیرد۔ و کینهٔ عذرخواه در دل
نگیرد۔

ع

وَالْعُذْرُ عِنْدِیْ لِلذُّنُوْبِ مُکَفِّرٌ[1]

و من بارے ضمیرِ خویش را در آنچه گفتم صافی می یابم و از سورتِ خشم و حدّتِ
غضب و خیالِ انتقام در خاطر اثرے نمی بینم۔ و همیشه جانبِ عفو را بر عقوبت
ترجیح داده ام و دانسته ام که هر چند گناه بزرگ باشد صفتِ عفو از آن بزرگتر
خواهد بود۔

فرد

گر عظیم ست از فرودستان گناه   از بزرگان عفو کردن اعظم ست

قصه کوتاه این همه هست اما من مردِ گنهگارم و مجرم همیشه ترسان بود مثلِ
من مثلِ کسے ست که در کفِ پاے او خار شکسته باشد اگر از فقوتِ طبع بیباکی
کند و شبِ تیره در سنگستان بیفتد بجاے زخمِ نو چاره نیست از آنکه آن نیش تازه گردد

---

[1] و پوزش خواستن نزدِ من برای گناهان خاتمه کننده است که در باره ۱۲ -

وپاے او از کار باز ماند بمثابہ کہ بر خاکِ نرم رفتن نیز متعذر باشد و نزدیکی من بخدمتِ ملک ہمیں مزاج دارد و بوجہ شرع و قانونِ ملت اجتناب من ازاں فرضِ عین ست وَلَا تُلْقُوا بِاَیْدِیْکُمْ اِلَی التَّهْلُکَةِ و علما گفتہ اند سہ تن از روشِ حکمت دور اند۔ و از منہاج دانش بر طرف۔ اوّل کسے کہ بر قوتِ ذاتِ خود اعتماد کند و ہر آئینہ چنیں کس خود را در مہالک افگند و تہوّر او سبب ہلاک او گردد۔ دوم آنکہ اندازۂ طعام و شراب نشناسد و چنداں تناول نماید کہ معدہ از ہضمِ آں عاجز آید و ایں کس بے شبہ دشمنِ جانِ خود باشد۔ سوم شخصے کہ بگفتارِ خصم در غرور افتد۔ و بقولِ کسے کہ از و ایمن نتواند بود فریفتہ شود بیشک انجامِ کار او بخسارت و ندامت انجامد۔

بیت

مشو ایمن از حیلہ دشمناں بیندیش در بیشتر از اول (؟) سعناں

ملک گفت اے قبرہ ہر چند از در ملاطفت در می آیم و راہ جواب و نصیحتہاے دوستانہ بتو می نمایم تو ہمچناں بر خرافتِ خود ماندہ۔ و دامنِ قبول از استماعِ مواعظ افشاندہ و نصیحت در بارہ کسے کہ قبول نخواہد کرد بیفائدہ است چنانکہ

لہ یعنی از ید دست ہاے خود را بہلاکت ۱۲۔

نصیحت کردن آں زاہد گرگ را قبرہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ گفت آوردہ اند کہ مردے زاہد نیک سیرت کہ اوقات شمر نیش بعد از ادائے وظائف وا ورا دجز بموعظت عباد نبودے در صحرائے می گذشت گرگے دید دہن حرص وشرہ کشادہ۔ و دیدۂ آز براہ طلب نہادہ ہمگی ہمت براں وقف کردہ کہ بے گناہے را بیازارد و جانورے را بیجاں گرداند جہت خوشنودی نفس نافرمان ازو بہرہ بردارد۔ فرد

پیشۂ کاری بیداد گر نگرکہ بجہل رساند از پے یک سود صد زیاں بکسے

زاہد کہ اورا بداں حال دید از صفحہ پیشانی او نقش جور و ستم مطالعہ فرمود از انجا کہ شفقت ذاتی و رحمت جبلی او بودہ۔ پند دادن آغاز نہاد و گفت زنہار پیرامن گوسپند مرداں نگردی و قصد مظلوماں و بیچارگاں نہ کنی کہ عاقبت بیدادی موجب عقوبت الٰہی باشد و خاتمت ستمگری نکال و عذاب آنجہانی

مثنوی

ہر کہ آئین ظلم پیش نہاد بند بر دست و پائے خویش نہاد
چند روزے اگر سر افرازد دہر تاج سرش بپائے اندازد

از نیں مقولہ سخناں می گفت و ہر کسے بر گو مے نشنداں مردم مبالغہ از حدمی برد

گرگ گفت در مواعظ اختصار فرمای که در بیشه این بیشه رمه می چرد و بیم که فرصتِ گوسفند بردن فوت شود و آنگاه حسرت فائده ندهد و غرض از ایرادِ این مثل آنست که چندانچه ترا پند میدهم تو همان بر سرِ کارِ خود هستی و بدان سخن ملتفت نمی شوی۔

بیت

مکن که اهلِ مروت سخن شنو باشند هزار سال بیاید نکته در گرو باشند

قبره گفت من نصیحت گوش کرده ام و از مواعظِ خرد پند گرفتم۔ عاقل آن را می شناسم که پیوسته درِ حذر کشاده دارد۔ و آئینهٔ تجربه پیش نهاده۔ من اینجا که آمده ام از غایتِ خوف و فزع است۔ عاقلانه بر سرِ راه ایستاده ام و سفرے که کس را بر من دست رس نباشد پیش چشم کرده و بیش ازین بر من توقف کردن حرام ست و درین حیرت و تردد گذرانیدن موجب ملامت چه میداند که خونِ مرا ملک حلال دارد و آنچه در شرعِ مروت محظور ست مباح پندارد پس اقامتِ من مکروه است و بزودی رحلت نمودن واجب۔

مصرع

رفتم که ازین زیاده بودن خوش نیست

ملک گفت ترا اینجا اسباب معیشت آماده است و درهای راحت و فراغت
بر روی دل کشاده بمشقت سفر اختیار نمودن و برای انتظام معاش
متردد بودن هیچ وجهی ندارد. قبره جواب داد هر که پنج خصلت را بضاعت
راه و سرمایهٔ عمر سازد بهر جا که رود اغراضش حاصل ست و بهر جا که توجه نماید
فوائد رفقا و مصاحبان بروی واصل. اوّل. از بدکرداری برطرف بودن.
دوم. نیکوکاری را شعار خود ساختن. سوم. از مواقع تهمت پهلوتهی کردن
چهارم. مکارم اخلاق را ملازم گرفتن. پنجم. آداب معاشرت را در همه اوقات
نگاه داشتن و کسی که جامع این خصال باشد او را هیچ جا غریب نگذارند و وحشت
غربتش براحت موانست مبدل سازند. ع

دانا بهیچ شهر و ولایت غریب نیست

و عاقل چون در شهر مولد و منشای خود و میان اقربا و عشایر این نتواند بود
بضرورت فراق دوستان و متعلقان اختیار باید کرد. چه این همه را عوض
ممکن ست و ذاتِ او را عوض صورت نبندد. قطعه

اگر ترا بوطن نیست کار بر مراد　　اسیر خانه و عطلت مشو ز بوالهوسی
سفر نما که بی دوستی نخواهی ماند　　بهر مکان که روی و بهر زمین که رسی

ملک گفت رفتنِ تو تا کے خواہد بود۔ و چہ مقدار زماں توقف خواہی نمود
قبرہ گفت اے ملک رفتنِ مرا بازآمدن توقع مدار و معاودت ازیں سفر
خیال مبند۔ و نیک مانند است ایں سوال و جواب ما بحکایت عرب و نانوا
ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت۔ گفت آوردہ اند کہ عربی بیابان نشیں بشہر بغداد درآمد
دکانِ نانوائے دید کہ گردہا چوں قرص قمر از افق منیر طلوع کردہ و کاک با فروغ
سماک قدم بر فرودِ دکان نہادہ حُسنِ شمسی پنجہ رحیرت برُخِ آفتاب کشیدہ۔
و شورِ سنگ بخت گریبانِ نانِ تنک دریدہ۔

قطعہ

فراز منبرِ خباز قرصِ گرم پنداری ... کہ خورشیدِ جہان تاب ست طالع گشتہ از گردوں
تنورِ نانوا نارِ خلیل اللہ را ماند ... کزو ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گل بیروں

حاصل الامر عربِ بیچارہ کہ بوئے نان رمقِ حیات یافتہ بود دل روئے نان
دید جیبِ صبر چاک زدہ و پیشِ نانوا آمدہ گفت۔ اے خواجہ چند ستانی کہ مرا
سیر نان سازی نانوا با خود تامّلے کرد کہ یک کس بیک من نان سیر شود
غایتش دو من و از سہ من خود تجاوز نتواں کرد۔ گفت نیم دینار بدہ۔

وچندانچہ بتوانی نان بخور۔ عرب نیم دینار بداد و برلب وجلہ نشست نانواناں می آورد و عرب آب ترکردہ میخورد۔ تا بہا از نیم دینار بگذشت دچہار دانگ رسید۔ و از اں ہم متجاوز شدہ۔ دینار تمام شد نانوارا تحمل نماند و گفت یا اخاالعرب بداں خدائیکہ ترا نان خوردن برین وجہ کرامت فرمودہ با من بگوے کہ تا کے نان خواہی خورد عرب جواب داد کہ اے خواجہ بے صبری مکن۔ تا ایں آب میرود من نان میخورم و غرض ازیں مثل آنست کہ ملک معلوم فرماید کہ تا آبِ حیات در مجاری بدن جاری است از تناول تقدیر بسیم و ہراس چارہ ندارم واز مائدۂ وصال فائدہ برداشتن محال می پندارم و روزگار میانِ ما مفارقتے افگندہ کہ مواصلت را در حوالیٔ آں مجال نیست و زمانہ رشتۂ مصاحبتِ ما بنوعے گسیختہ گردانید کہ اندیشۂ اتصال جز خیالِ محال نہ و پس ازیں ہر گاہ کہ شوقے خواہد شد اخبار سعادت آثار ملک از نسیم سحر خواہم پرسید و جمالِ باکمال شاہ در آئینۂ خیال خواہم دید۔

فرد

گر وصال یار نبود با خیالش ہم خوشم کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

آنگاہ قطراتِ حسرت از فوارۂ دیدہ بکشود و دانست کہ آں مرغِ زیرک

بدام نیاید۔ و داعیهٔ انتقام از خلوت خانهٔ عدم بہراے وجود نخراامد بارے
دیگر دانه مکر پاشیدن گرفت وانواعِ عهد و میثاق درمیان آورد ۔ قبره گفت
اے جوان بخت و زیبندهٔ تاج و تخت هرچند بناے کرامت را تمهید دهی و
اصنافِ عاطفت در بابِ ایمنی و سلامتی ارزانی داری و آں را بعهود پسندیده
و مواثیق شایسته موکد گردانی ممکن نیست که حلقهٔ خدمت در گوش کشم و غاشیهٔ طاعت
بر دوش افگنم۔

ع

سخن صنائع مکن دیگر که با ما در نمی گیرد

ملک دانست که بسوزنِ حیلت خار وحشت از پاے دلِ قبره بیروں نتواں کرد
و تیر از شست رفته بزور بازوے عذر بدست نتواں آورد۔ گفت اے قبره
دانستم که از بوستانِ خیال جز بوئے دغا بمشامِ آرزو نخواهد رسید و چهرهٔ صحبت
جز در آئینهٔ امید نخواهد نمود۔ رباعی

آں رفت که در جوے طرب آبے بود / یا در سرِ زلف آرزو تابے بود
دردا که زمانِ عیش و دورانِ وصال / بگذشت چنانکه گوئیا خوابے بود

اما طمع آں دارم که بر سبیلِ یادگار دو سه کلمه که از تکرارِ آں آثارِ سعادت بر اوراقِ
روزگار مشاهده رود بفرمائی و به صیقلِ نصائح دوستانه زنگارِ غفلت از مرآتِ

خاطرِ من کہ بغبارِ ملال تیرگی پذیرفتہ بزدائی - فرد

زبہرِ ما سخنے یادگار خویش بگوے　　کہ بہتر از سخنِ خوب یادگارے نیست

فبرہ گفت اے ملک کارہاے جہانیاں بروفق تقدیر ساختہ میشود و دراں بزیادت ونقصاں وتقدیم وتاخیر کسے را مجالِ تصرف نداده اند ہیچکس نتواند شناخت کہ منشورِ سعادت بنامِ او رقم زده اند یا او را در جریدهٔ اہلِ شقاوت داخل کرده لیکن بر ہمگناں واجب ست کہ کارہاے خود را بر مقتضاے راے صائب بردارند و در مراعاتِ جانب حزم و احتیاط غایت جہد بجاے آرند اگر تدبیر موافق تقدیر آمد خود بر سریر اقبال و مسندِ جاه وجلال تمکن وارند واگر قضیہ منعکس گردد ہم دوستاں عذر پذیرند و ہم طاعنان مجالِ وقیعت نمی یابند

قطعہ

حکیم گفت کہ تقدیر سابق ست ولے　　بہیچ حال تو تدبیر خود فرومگذار

کہ گر موافق حکمِ قضاست تدبیرت　　بکامِ دل شوی از کارِ خویش برخوردار

وگر مخالفِ آنست داردت معذور　　کسے کہ دارد از انوارِ عقل استظہار

و دیگر باید دانست کہ ضائع ترین مالہا آنست کہ ازاں انتفاعے نباشد و غافل ترینِ ملوک آنکہ در حفظِ ممالک وضبطِ رعایا اہتمام نماید ولئیم ترین

دوستاں آنکه درحالِ شدّت و نکبت جانبِ دوست را فرو گذارد و بدترین فرزنداں آنکه از اطاعت پدر و مادر ابا نماید و ویران ترین شهرها آنکه درو ایمنی و ارزانی نباشد و ناخوش ترین صحبتها آنکه مصاحبان را دل باهم راست نباشد - و چوں شائبه در صحبتِ من و ملک پدید آمده ترکِ آں انسب است و مقالاتِ مخاصمت را بکلماتِ موادعت بدل ساختن بصواب اقرب -

رباعی

رفتیم و داغ ما ز دل باید کرد | وز آبِ دو دیده خاک گل باید کرد
گر بد دیدی همه نکو باید گفت | ور دردسرے بود بحل باید کرد

بریں کلمه سخن بآخر رسانید و از شرفۂ ایواں پرواز نموده بجانبِ صحرا پرید ملک انگشتِ تحسر بدندانِ تحیر گزیده بسیارے تاسف خورد و با ملالے از قیاس و وهم افزوں - واندوهے از سرحد فهم بیروں روے بکوشک نهاده میگفت

قطعه

کجا گویم که بایں دردِ جانسوز | طبیبم قصدِ جانِ ناتواں کرد
میانِ مهربانان چوں تواں گفت | که یارِ ما چنیں گفت و چناں کرد

اینست داستانِ حذر از مکامنِ عذر اربابِ حقد و احتراز از تصدیقِ تضرع و

نیاز ایشاں و بر دوستی زرق آمیزِ خصماں اعتماد نا نمودن و بخداع و فریب کہ برائے طلب انتقام کنند مغرور ناشدن و بر عاقل پوشیدہ نماند کہ غرض از بیانِ ایں سخناں ہماں ست کہ خردمند در حوادثِ دہر و نوائب زماں ہر یک را مرشدِ راہِ نجات داند۔ و بنائے کار بر مقتضائے عقل و تدبیر نہد۔ و بہیچ وجہ بر دشمن آزردہ اعتماد نکند واز آفتِ حیلہ و مخافتِ مکر او ایمن نہ نشیند۔

رباعی

خواہی کہ نباشی بغم و رنج قریں   بشنو سخنِ پاک تر از دُرِ ثمیں

از دشمنِ آزردہ تغافل منمائے   وز صاحب کبر و کینہ ایمن منشیں

انتخاب از تاریخ فرشته

جلد اوّل

ذکر شاهی شیرشاه افغان بن حسن سور

نام شیرشاه فرید و نام پدرش حسن که از طائفهٔ افغانان روه است در وقتیکه
سلطان بهلول لودی بحکومت رسید پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت بهوس
نوکری گروه بدهلی آمد و تعریف روه که مسکن افغانان است چنین نقل می‌کنند
که روه عبارت از کوهستانی است که ابتدای آن باعتبار طول از سواد بجور تا به
سوی که از توابع بکر است و عرضش از حسن ابدال تا کابل و افغانان آنجا
چند قبیله اند از آن جمله یک فرقه سور است و ایشان خود را از سلاطین غوری دانسته
می‌گویند که یکی از اولاد ایشان که محمد سوری نام داشت در ایامیکه سلاطین
جلای وطن کرده بمیان افغانان روه آمد و چون تحت النسب او نزد بیکه

از روساے افغانان بسرحد یقین رسیده و باآنکه رسم ایشان نیست
که دختر به بیگانه دهند لیکن آنکس دختر خود محمد سور داده داماد گردانید و
از اولاد بهر رسیده با فغانانِ سور مشهور گشتند و باین اعتبار افغانان سور
بزرگترین قبائلِ افاغنه خواهند بود - القصه در عهد سلطان بهلول پدر حسن سور
که ابراهیم نام داشت هوسِ چاکری کرده از میانِ قبیلهٔ خود بیرون آمد
و نوکری یکے از امراے سلطان بهلول اختیار کرده چندگاه در حصارِ فیروزه
و روزے چند در پرگنهٔ نارنول گذرانید و چون نوبتِ بادشاہیِ بادشاه
بهلول لودی در گذشت و دور بادشاهی به پسرش سلطان سکندر رسید
و جمال خان که از امراے بادشاه سکندر لودی بود حاکم جونپور شد حسن بن ابراهیم
سور را که ملازم قدیم او بود رعایت کرده سهرام پور و خواص پور ٹانڈه که از
توابعِ رهتاس ست بجاگیرش داده صاحب پانصد سوار ساخت و حسن را
هشت پسر بودند - امّا فرید و نظام هر دو از یک مادر بودند و مادر ایشان
از نسلِ افغانان بود و دیگر پسران از بطن کنیزان بوجود آمده بودند و بسبب
اینکه حسن را با والدهٔ فرید چندان الفتے نبود نسبت بدیگر فرزندان توجهے نداشت
نداشت فرید از خدمتِ پدر رنجیده بملازمتِ جمال خان رفت و حسن

بجمال خان نوشت که فرزندِ مرا تسلّی داده پیش من فرستید که میخواهم چیزے بخوانند
و تهذیبِ اخلاق نماید هرچند جمال خان فرید را تکلیف نمود که بخدمتِ پدر
رود او قبول نکرده گفت چون در جونپور نسبت بسهسرام علما بیشتر اند همین جا
بطلبِ علم قیام می نمایم و مدتے آنجا بوده چیزے میخواند گلستان و بوستان
و سکندرنامه که دران زمان اهلِ هند میخواندند کافیه را با حواشی و دیگر کتبِ
علمی نیز در گذرانید و از نثر و نظم و تواریخ وقوفے بهم رسانیده بعد دو سه سال
که حسن بجونپور آمد خویشان او درمیان آمده فرید را بخدمتِ پدر آوردند و رفعِ کلفت
نمودند و حسن داروغگیِ جاگیر خود را بفرزند تفویض داشته او را بجاگیر فرستاده
فرید در وقتِ وداع بعرض پدر رسانید که مدار کار عالم خصوص امورِ امارت
منحصر بر عدالت ست اگر مرا بجاگیر می فرستید من از سویّت تجاوز نخواهم کرد
و نوکرانِ شما اکثر خویش و نزدیکان اند هر کس از راهِ عدل تجاوز نماید
محابا نخواهم کرد و ازین قسم مقدمات گفته بجاگیر رفت و آنجا از روے یکجهتگی و
کفایت سلوک نموده درمیانِ اقربا سویّت مرعی داشت و در مقامِ تنبیهِ
بعضے از مقدمانِ سرکش و متمردان برآمده بمردمانِ خود مشورت نموده
همه گفتند که لشکر همراه پدر ست و او بجاے دور دست تعین شده

آمدن پدر شیر به پرگنه و فرید فرمود تا دویست زین اسپ سازند
بعده از معتبران هر موضع یک اسپ بعاریت طلب داشت و از قسم سپاهی
بعضی را که پیاده بودند و دران نواحی سکونت داشتند طلبیده نقد و خرچ
و جامه امداد نموده و بوعده تسلی کرده هر یک را با اسپان عاریت سوار و بر سر
جماعتی که ادا و تمرد بمی آوردند رفته و قریب مواضع ایشان فرود آمده و
گرد خود قلعه ساخت و بریدن جنگل می رسید تا فاصله که ملاذ و ملجای ایشان بود
رسید و سرکوبها ساخته غالب آمد و خلقی کثیر قتیل و اسیر گردانید
و از من همه نوعی تنبیه در داماسی متمردان آن مرز بوم جا کرد که همسایه مطیع
و منقاد شده مالگذاری نمودند و پرگنات معمور و آبادان گشت و او صاحب
مکنت شده شجاعت و تدبیر شهره عالم گشت و پس از مدتی که حسن بجاگیر
آمد معموری پرگنات و طریق سرانجام و مراهی فرید مشاهده نمود خوشوقت
شده تحسینها کرد گویند حسن را کنیزی بود که از وی دو پسر داشت سلیمان و احمد
مادر سلیمان و احمد بحسن گفت که شما وعده کرده بودید هرگاه پسران تو بزرگ
شوند داروغگی پرگنات با آنها داده خواهد شد الحال که آنها بزرگ شده اند
بوعده وفا باید نمود حسن را بجهت خاطر او که بسیار بزرگ و خلوت بود

نموده موقوف می داشت و فرید این معنی را فهمیده دست از حکومت پرگنات
باز داشت و حسن داروغگی پرگنات بسلیمان و احمد داد و عذرخواهی فرید نموده
گفت چنانچه تو کاردان و صاحب تجربه شده می خواهم که برادران تو نیز
صاحب وقوف شوند و در آخر قائم مقام من تو خواهی بود القصه
چون حکومت پرگنات بسلیمان و احمد قرار گرفت فرید آزرده خاطر شده
باتفاق برادر خود نظام باگره رفت و بخدمت دولت خان لودی که از امرای
کبار بادشاه ابراهیم لودی بود قرار گرفت و خدمت [illegible] از خود راضی
و خوشنود ساخت روزی دولت خان گفت مطلب و مدعای که داشته باشی
بگو تا سرانجام کرده آید فرید گفت پدرم پیر شده و همه جاگیر پدرم خراب
و سپاهیان نیز خراب و پریشان باشند اگر آن پرگنات با هر دو برادر
مرحمت شود یک برادر با پانصد سوار هم وقت در خدمت بادشاه بوده
دیگری به انجام سپاهی و رعیت خواهد پرداخت و نسبت بخدمت [illegible]
پدر بزرگوار انجام خواهد نمود دولت خان روزی این سخن را بعرض
بادشاه ابراهیم لودی رسانید بادشاه فرمود که آن [illegible] بد مرد است
که شکایت پدر دارد و دولت خان این حرف بفرید گفته [illegible]

تسلی نمود که بارِ دیگر وقتِ نیک ملاحظه نموده عرض خواهم کرد و چاره سازتو
خواهم شد و وظیفهٔ یومیه افزوده او را نگاه داشت و فرید پدر را جهتِ
خوش خلقی و آشنائی و کرم و مروت همه کس دوست گرفته و دولت خان
نیز در همه باب همراهی او می نمود تا آنکه پدرِ او فوت شد و دولت خان
خبرِ فوتِ حسن را بعرض سلطان رسانیده پرگناتِ پدر را بجاگیر فرید
و برادرش گردانید و فرید با فرمان حکومت سهسرام و خواص پور بجاگیر رفت
و بسرانجام سپاهی و رعیت مشغول گشت و سلیمان تابِ مقاومت نیاورده
پیش محمد خان سور که حاکم جونپور بود و هزار و پانصد سوار داشت رفت
و از برادر شکایت کرد محمد خان سور گفت بابر بادشاهِ هندوستان آمده است
و در بین زودی میان مغل و بادشاه ابراهیم جنگ خواهد شد اگر بادشاه ابراهیم
ظفر یافت ترا بحضورش برده سفارش خواهم کرد سلیمان گفت این همه
انتظار نمی توانم برد مادر و مردم من سرگردان اند محمد خان سور کس پیش فرید
فرستاده میان برادران بصلح دلالت نمود فرید گفت که حصه رسد سلیمان
انچه در حیاتِ پدر بود حالا نیز قبول دارم اما در حکومت بشراکت راضی نیستم
چه دو شمشیر در یک نیام و دو حاکم در یک شهر آرام نگیرند و چون مطلب

شرکت در حکومت بود محمد خاں سور سلیماں را دلجوئی نموده گفت خاطر جمع
دار که حکومت را بزور از فرید گرفته بتو خواهم داد و چوں فرید برین سخن
اطلاع یافت در فکر کار خود شده منتظر معاملهٔ بابر بادشاه با سلطان ابراهیم
لودی بود چوں خبر کشته شدن سلطان ابراهیم و فتح بابر بادشاه شنید اندیشه مند شده بملازمت
بهادر خاں ولد دریا خاں لوهانی که ولایت بهار را فرو گرفته ولوائے شاهی افراشته خود را سلطان محمد
خطاب داده بود رفت و در سلک نوکرانش منتظم گشت روزے سلطان محمد
بشکار رفته بود ناگاه شیرے ظاهر شد فرید مقابل شده آں را بزخم شمشیر
هلاک ساخت سلطان محمد فرید را نوازش فرموده بخطاب شیر خاں بلند آوازه
گردانید و رفته رفته شیر خاں را در خدمت سلطان محمد قرب و اختصاص تمام
حاصل آمده اتالیقی پسر خرد خود جلال خاں با و تفویض شد مودود بعد از مدتے
شیر خاں از خدمت جاگیر گرفته بحسب اتفاق زیاده از میعاد ماند روزے
سلطان محمد در مجلس گله از شیر خاں کرد که از وعده تخلف نموده نمی آید محمد خاں
حاکم جونپور فرصت دیده بعرض رسانید که او نیت تحصیل و مکارا است انتظار
آمدن بادشاه محمود بن سکندر لودی دارد و بایں حرف مزاج سلطان محمد
را ازو منحرف ساخته گفت علاج آوردن او آنست که سلیمان نام برادرش

که پدر در حیاتِ خود او را قائم مقام خود داشت و مدتی ست که از وگریخته
با من می باشد اگر جاگیر شیر خان باو دهند هر آئینه مضطر شده
دوان خواهد آمد سلطان محمد بواسطهٔ حقوقِ سوابق شیر خان بتقصیر
ظاهری تغیر جاگیر رضا نداده محمد خان سور فرمود که بدستور مناسب
میان برادران جاگیر را قسمت کن و تسکین فتنه و فساد بده محمد خان سور
بجاگیر خود جانب جونپور آمده شادی نام غلام خود را پیش شیر خان فرستاد و
پیغام داد که برادران تو سلیمان و احمد مدتی ست که پیش من می باشند و
از حصه و رسدِ خود محروم اند لائق آنکه حصه ایشان بدهی شیر خان گفت
پایان روه نیست که ملک سنگه باشد مملکتِ هندوستان است هر که را پادشاه
جاگیر باو تعلق می دارد تا امروز در دستور سلاطین چنان بود که آنچه
مال میت می بود از روی شرع میان فرزندانش قسمت می کردند و هر کرا
شایستهٔ امارت می دانستند حکومت و سرداری باو می دادند۔

بیت

ملک میراث نگیرد کسی   تا نزند تیغ دو دستی بسی

و من بحکم پادشاه ابراهیم لودی سهسرام و خواص پور ټانڈه را متصرفم

چون ساوی غلام برگشته انچه شنیده بود بمحمد خان سور گفت محمد خان برآشفته بساوی غلام گفت تمام جمعیت مرا باتفاق سلیمان واحمد باخود ببرد و بضرب شمشیر شیر خان را بدر کرده هردو پرگنه را تسلیم سلیمان واحمد کن و جمعے کثیر نیز بکمک سلیمان واحمد گذاشته بیا اتفاقاً دراں وقت از جانب شیر خان ملک سکه نام غلام او که پدر خواص خان ست داروغه خواص پور ٹانڈه بود شیر خان خبر آمدن ساوی وسلیمان واحمد شنید بملک سکه نوشت که در مقاومت و مدافعت تقصیرے ننماید ساوی غلام وسلیمان احمد چون بظاهر خواص پور رسیدند ملک سکه بجنگ برآمده بقتل رسید و لشکر شیر خان متفرق شده بسهسرام آمدند و شیر خان را تاب مقاومت نمانده اراده رفتن بطرفے نمود چنانچه بعضے گفتند پیش سلطان محمد باید رفت شیر خان گفت که محمد خان امیر کلان اوست خاطر او را بجهت خاطر من از دست نخواهد داد پس راے صائب او براں قرار گرفت که بخدمت جنید برلاس که از جانب حضرت بادشاه حکومت کڑا مانکپور داشت برود و برادرش نظام نیز ایں راے را پسندیده - القصه شیر خان بعد از ارسال رسل و رسائل عهد و قول گرفته بملازمت سلطان

برلاس شتافت و پیشکش بسیار گذرانیده مقرب گردید و از سلطان جنید فوجے آراستہ کمک گرفتہ بجاگیر خود رفت و محمد خاں سور تاب مقاومت نیاوردہ بکوہ رہتاس گریخت و ہر دو پرگنۂ خود را شیر خاں با پرگنۂ جونپور دیگر پرگنات آں نواحی بتصرف درآورد و کمکیاں را بانواعِ خدمتگذاری نمودن و زر دادن دلجوئی نمود و با تحف و ہدایاے لائق بخدمتِ سلطان جنید برلاس فرستاد و اقوام و قبیلۂ خود را کہ گریختہ بکوہ درآمدہ بودند طلب نمودہ جمعیتِ خوب بہم رسانید و بہ محمد خاں سور پیغام نمود کہ غرض من انتقام از برادراں بود شما را بجاے عم میدانم از تنگی کوہ برآمدہ پرگنات خود را متصرف شوند مرا پرگناتِ خود انچہ از خالصۂ سلطان ابراہیم بدست آمدہ بس است محمد خاں سور بجاے خود قرار گرفتہ مرہونِ منت شیر خاں گردید و چوں شیر خاں را جمعیتِ خاطر دست بہم داد نظام برادرِ خود را در جاگیر گذاشتہ خود بخدمتِ سلطان جنید برلاس بہ کڑا رفت اتفاقاً دراں ایام سلطان جنید بملازمتِ بادشاہ میرفت او را ہمراہِ خویش باگرہ برد شیر خاں ملازمتِ حضرتِ فردوس مکانی دریافتہ داخلِ دولتخواہاں شد و در سفرِ چندیری ملازم رکاب ظفر انتساب بود و

چوں چندگاہ در لشکر گذرانیدہ طرح و طور و سلوک و روشِ مغل را مشاہدہ کرد روزے بایاراں خود گفت کہ مغل را از ہندوستان بدر کردن آسان است ایشاں گفتند بچہ دلیل می گوئی۔ گفت بادشاہِ ایشاں خود بمعاملات کمتر میرسد و باُمید وزرا می گذارد و وزرا بمقتضاے رشوت کار کردہ حقِ بادشاہی بجا نمی آورند و عیبِ افغاناں آنست کہ باہم نفاق دارند اما اگر مرا دولت مساعدت کند نفاق از میانِ ایشاں بردارم و کارِ خود بسازم یارانِ او بریں داعیہ کہ دراں وقت محال می نمود خندہ می کردند و تسخر می نمودند تا آنکہ روزے در مجلسِ فردوس مکانی بر سرِ سفرہ طبقِ ماہیچہ پیشِ شیر خاں نہادہ بود و او در خوردنِ آں خود را عاجز یافتہ ماہیچہ را برروے نان برآوردہ بکارد ریزہ ساختہ باز در کاسہ کرد و از قاشق خوردن گرفت حضرت بابر بادشاہ بریں حال واقف شدہ بمیر خلیفہ گفت کہ ایں افغان غریب کارے کرد و چوں از کارہاے کہ با محمد خاں سور کردہ بود مطلع شدہ بند بیروزہ مرکیِ او اشارہ رفت شیر خاں از ہم زبانیِ بادشاہ با میر خلیفہ آگاہ شدہ ایں قدر دانست کہ بنظرِ عبرت منظور است و ایں معنی علاوہ واہمہ کہ داشت شدہ ہماں شب از لشکر بادشاہ فرار نمودہ بجاگیر خود رفت

و بسلطان جنید برلاس نوشت که چون محمد خان سور بسلطان محمد گفته می خواست که بر پرگنات من فوج فرستد مضطرب گشته بے رخصت بتعجیل بجاگیر شتافتم و خود را از زمرۂ دولتخواهان بیرون نمی دانم القصہ.
چون شیرخان از طرف مغل مایوس و متوهم شده بود باتفاق برادر خورد خود نظام باز پیش محمد سلطان رفت سلطان محمد او را نوازش کرده باتالیقی جلال خان پسرش بطریق اول مقرر و مقرب گشت دران ایام بحسب تقدیر سلطان محمد فوت شد و جلال خان پسرش خرد سال بود قائم مقام پدر شد و والدۂ جلال خان لاڈو ملکہ نام مهمات را پیش آمده گرفته باتفاق شیرخان حکم میراند و دریهان زودی مادر جلال خان نیز فوت شده حکومت بهار من حیث الاستقلال بشیرخان قرار گرفت و مخدوم عالم نام از امرای والئ بنگاله که حکومت حاجی پور داشته با شیرخان رابطۂ محبت و موافقت بهم رسانید و سلطان محمود والئ بنگاله ازو خاطر دگرگون کرد قطب خان حاکم ولایت منگیر را بتسخیر ولایت بهار و استیصال شیرخان و مخدوم عالم گسیل کرد و شیرخان هرچند دست صلح زد و ملائمت نموده فائده نکرد آخر باتفاق افغانان دل برمرگ نهاده قرار بجنگ داد

و چون فریقین بهم رسیدند جنگی عظیم شده قطب خان کشته شد و شیر خان
غالب آمده فیل و خزانه و حشم بنگاله را متصرف گشت و بیش از بیش صاحب
قوت شده ازین جهت لوحانیان از رشک و حسد با شیر خان در مقام
نفاق شدند و قصد کشتن او کرده دران باب با جلال خان که او نیز از
لوحانیان بود کنکاش کردند و جمعی از متعلقان جلال خان شیر خان را
ازان حال آگاهی بخشیدند شیر خان بجلال خان گفت که امرای شما
از روی حسد با من در مقام نفاق اند اگر شما در علاج این امر سعی
نمایید مرا بضرورت از خدمت شما جدائی اختیار باید کرد جلال خان
گفت هرانچه صلاح تو باشد من ازان بیرون نیستم شیر خان گفت که
ایشان را دو فرقه باید ساخت یکی را بنا بر تحصیل زر جیرگنات روانه باید کرد
و دیگری را مقابل حاکم بنگاله باید فرستاد و بعده در محافظت خود بنوعی
کوشید که جلال خان و لوحانیان از دفع او عاجز شده قرار دادند
که بخدمت سلطان محمود والی بنگاله رفته نوکری اختیار نمایند و ولایت
بهار را پیشکش نمایند پس لوحانیان و جلال خان شیر خان را به بهانه
آنکه در مقابل مغل باشد در بهار گذاشته خود پیش سلطان محمود رفتند

و او ابراهیم خان پسرِ قطب خان را به کمک داده بر سرِ شیر خان فرستاد و شیر خان در قلعه که از گِل ساخته بود متحصن شده و هر روز جمعی را بجنگ می فرستاد و زد و خورد می کرد تا آنکه ابراهیم خان مددِ دیگر از حاکمِ خود طلبید۔ شیر خان بر طلب کمک مطلع شده مردمِ خود را بجنگ صف مستعد ساخت و وقت باماد مردم خود را مهیا نموده از قلعه بیرون آمد و لشکرِ بنگاله هم صف، پیاده و سوار آتشبازی و فیلان ترتیب داده مقابله نمودند۔ شیر خان فوجے از مردم خود در برابرِ ایشان داشته مردمِ چیده و گزیده را عقبِ پشته مخفی ساخت و قرار داد که باقی فوج مقابلِ غنیم تیر اندازی نمایند و پشت داده روے بگریز نهند تا سواران ایشان بجهتِ تعاقب از میانِ توپخانه برآیند و چوں چنیں کردند لشکرے که مخفی بود یکباره حمله آورده و مار از روزگارِ بنگالیاں برآورد و ابراهیم خان نیز نشیبِ پدر کار کرده بقتل رسید و جلال خان نیم جانے نیم جانے از تنگنا بیروں برده به بنگاله رفت و تمامی فیلان و توپخانهٔ بنگالیاں بدست شیر خان در آمده ملک بهار نیز صاف گشت و استعدادِ شاهی هم رسید گویند دراں ایّام تاج خان نامی از جانب بادشاه ابراهیم لودی بحکومتِ قلعهٔ چنار اشتغال داشت

و او را زنے بود لاڈو ملکه نام عقیمه که تاج خاں را نهایت محبت با او بود و پسران
تاج خاں که از زنان دیگر بودند از کمال رشک و حسد در مقام کشتن لاڈو ملکه
شده شبے یکے از پسراں که کلاں تر از همه بود شمشیرے به لاڈو ملکه انداخت
و زخمے کاری نیامده غوغا شد که لاڈو ملکه را کشتند تاج خاں با شمشیر برهنه
خود را بدانجا رسانیده قصد پسر کرد چوں پسر به یقین دانست که از دست او
خلاصی ممکن نیست بر قتل پدر مبادرت نمود و شمشیر آں بے سعادت کارگر افتاده
تاج خاں کشته شد چوں پسران تاج خاں سرانجام قلعه و سپاه نتوانستند
نمود هر آئینه شیر خاں که در همسائگی بود بریں معنی اطلاع یافته میر احمد
ترکمان که عمده نوکران تاج خاں و خالوے لاڈو ملکه بود در باب تادیب
پسران بے ادب سخن در میان آورد و بعد آمد و شد رسول
قرار بران گرفت که شیر خاں لاڈو ملکه را در حباله نکاح خود در آورده قلعه چنار را
متصرف گردد پس شیر خاں عقد با لاڈو ملکه نموده قلعه را مع خزائن و دفائن
متصرف گشت

نظم

چو هنگام رسیدن در رسد تنگ بمردم خود کند کام دل آهنگ

ازیں جا میرساند دیدہ رانور   کہ نظارہ تیشتر نمود از دور

و درخلال ایں احوال بادشاہ محمود بن بادشاہ سکندر لودی از صدمۂ
افواج فردوس مکانی بابر بادشاہ پناہ برانا سنکا برد و باتفاق رانا سنکا
و حسن خاں میواتی و دیگر زمینداران برسر فردوس مکانی بابر بادشاہ
آمدہ و در نواحی قصبۂ جالوہ جنگ کردہ شکست خوردہ چنانچہ در محل خود ثبت گردید
و بادشاہ محمود در حوالی چتور روز بشب می آورد اتفاقاً اکثر امرائے لودی کہ
در ولایت پٹنہ اجتماع داشتند کس بطلب بادشاہ محمود فرستادند و او آمدہ
بسعی امرا باز بر مسند حکومت پٹنہ جلوس نمود و از انجا لشکر گراں بولایت بہار
در آمد شیر خاں چوں دید کہ افغاناں را از متابعت بادشاہ محمود چارہ نیست
ناچار بملازمت او رفتہ اطاعت و انقیاد نمود و امرائے بادشاہ محمود
ولایت بہار را درمیان ہم تقسیم نمودہ پارۂ بشیر خاں گذاشتند
و عذر خواہی نمودہ گفتند کہ ہرگاہ ولایت جونپور را از تصرف مغل
برآوریم باز تمامی ولایت بہار از تو خواہد بود و شیر خاں دریں باب
قول نامہ از بادشاہ محمود گرفت و بعد از مدتے جہت سر انجام لشکر رخصت
جاگیر گرفتہ بسہسرام آمد۔ دریں وقت کہ بادشاہ محمود بقصد جنگ مغل

وگرفتن ولایت جونپور می رفت کس بطلب شیرخان فرستاد و جواب نوشت
که متعاقب سرانجام لشکر نموده می رسم امرای بادشاه محمود گفتند شیرخان
بس محیل ست و مکار لائق آنکه بجاگیرش رفته اورا همراه بگیریم و بادشاه محمود
بالشکر خود متوجه جونپور شده امرای جنت آشیانی که در جونپور بودند تاب
مقاومت نیاورده بدر رفتند و جونپور و آن نواحی بتصرف افغانان درآمده
تا ولایت لکهنور رانده متصرف شدند دران وقت حضرت جنت آشیانی
در نواحی کالنجر تشریف داشتند و غلبه و طغیان افغانان بمسامع علیه
رسید عنان عزیمت بدفع رفع افغانان معطوف ساخت بادشاه محمود
و ببن و بایزید و دیگر امرای افغانان در برابر آمده مقابله نمودند چون شیرخان
از سرداری وکلان تری ببن و بایزید در تاب بوده میخواست که خود بزرگ
شود و از روش کار غلبهٔ مغلان برأی العین مشاهده می نمود در خفیه بمیر
هندو بیگ که از امرای کبار و سپه سالار مغل بود پیغام داد که چون من پروردهٔ
نعمت فردوس مکانم در وقت جنگ سبب هزیمت افغانان خواهم شد
چنانچه در روز جنگ با فوج خود طرح داده بکنار رفت و جنت آشیانی
بفتح و فیروزی اختصاص یافته بادشاه محمود بدحال بولایت پتنه رفت

وگوشہ گرفتہ ترک سپاہگری کرد تا آنکہ در ۹۴۹ سنہ نہصد و چہل و نہ بولایت اڑیسہ
رفتہ درانجا وفات یافت وجنت آشیانی بعد از فتح متوجہ آگرہ شدہ
امیر ہندو بیگ را پیش شیرخاں فرستاد کہ قلعۂ چنار را بوے سپارد و شیرخاں
در دادن قلعہ عذر آورد وامیر ہندو بیگ برگشتہ بملازمت آمد وچوں ایں خبر
بجنت آشیانی رسید متوجہ قلعہ چنار شدہ جمعے از امرا پیشتر فرستاد تا
قلعہ را محاصرہ نمودند شیرخاں عریضہ ارسال داشت کہ من بتوجہ و
امداد حضرت فردوس مکانی با بر بادشاہ بمرتبۂ حکومت رسیدہ ام
ودر جنگ بادشاہ محمود و بین وبایزید سبب فتح آں حضرت شدم
بادشاہ اگر چنار را بمن مسلم دارد قطب خاں پسر خود را با فوجے بخدمت
فرستادہ لوازم خدمتگزاری تقدیم رسانم وچوں دراں یورش
غلبہ واستیلاے بہادرشاہ گجراتی بمسامع عز وجلال رسیدہ بود دریں
وقت مدارا لائق نمودہ عرضش بدرجہ قبول افتاد وشیرخاں قطب خاں را
با عیسیٰ خاں حاجب کہ بمنزلہ وزیر او بود بملازمت فرستاد وجنت آشیانی
مراجعت نمودہ بمہم بہادرشاہ گجراتی پرداخت القصہ قطب خاں با پانصد
سوار در رکاب آں حضرت بود ولیکن از گجرات گریختہ پیش پدر آمد و دریں مدت

شیرخاں فرصت یافتہ ولایتِ بہار را مصفا ساخت و لشکر بہ بنگالہ کشید
امرائے بنگالہ در مقامِ محافظتِ گڈھی شدہ یکماہ جنگ کردند آخرالامر
گڈھی بتصرفِ شیرخاں درآمدہ بولایتِ بنگالہ رفت و بادشاہ محمود بنگالی
طاقتِ جنگ نیاوردہ در حصارِ گور متحصن شد و شیرخاں مدتے بمحاصرہ
مشغول گشتہ چوں یکے از زمینداراں بہار فتنہ انگیختہ بود بجانبِ بہار برگشت
و خواص خاں و دیگر امرائے خود را بہ تسخیرِ بنگالہ گذاشت و چوں مدتِ محاصرہ
بطول انجامید و غلہ در شہر نایافت شد ناچار سلطان محمود از راہِ کشتی
گریختہ بحاجی پور رفت و شیرخاں خاطر از فتنہ و فساد جمع ساختہ
دنبال سلطان محمود نمودہ او لاعلاجِ جنگ کردہ زخمی از معرکہ گریخت و بنگالہ
بتصرفِ شیرخاں درآمدہ عروسِ آں مملکت را در آغوش کشید و چوں
جنت آشیانی از سفرِ گجرات معاودت نمودہ باگرہ آمد دفعِ شیرخاں را
اہم دانستہ رایاتِ جہاں کشا بطرفِ چنار بحرکت درآمد جلال خاں کہ
در قلعہ چنار بود و غازی خاں سور و جمعے دیگر را بحراست قلعہ گذاشتہ
خود بجانب کوہستان جہارکنڈ رفت و چوں شش ماہ از محاصرہ
قلعہ چنار گذشت رومی خاں کہ صاحبِ اہتمام توپخانہ بادشاہی بود

در دریا سر کوہ با ساختہ قلعہ تبصرف سپاہ مغل درآمد و پادشاہ محمود
کہ زخمدار از معرکۂ شیرخان گریختہ بود درین وقت بملازمت بادشاہ
مشرف شد جنت آشیانی دوست بیگ را در قلعہ گذاشتہ متوجہ شیرخان
شد و او جلال خان و خواص خان و اکثر لشکر خود را بمحافظت گڑھی کہ
سرحد بنگالہ است فرستاد و جنت آشیانی جہانگیر قلی بیگ و دیگر امرا را پیشتر
روانہ فرمود و جلال خان و خواص خان کہ در گڑھی بودند با ایشان
جنگ کردہ غالب آمدند جنت آشیانی دیگر بار افواج فرستاد و خود نیز از
عقب بسرعت رسید و فتح گڑھی شدہ جلال خان بیشتر بدر رفتہ چون
جنت آشیانی از گڑھی گذشت شیرخان شہر گور را خالی کردہ بجانب
جہارکھنڈ رفت و بواسطۂ قرب و جوار در اندیشۂ تسخیر قلعۂ رہتاس گردید
تا زن و فرزند خود را در انجا گذاشتہ بفراغ بال و اقلیم ستانی و جنگ جنت آشیانی
پرداز و ازان کہ گرفتن آن قلعہ بجبر و قہر امکان عقلی نداشت متوسل و متشبث
بدامن حیلہ و تدبیر گشتہ کسان نزد راجۂ آن حصن فلک اساس کہ راجہ
ہرکشن نام داشت فرستادہ پیغام کرد کہ ولایت بہار بغایت شکست و لشکر
بسیار نزد من جمع آمدہ ازین سبب ارادۂ تسخیر ولایت بنگالہ دارم و خاطر

بسبب قرب و جوار مغلان جمع نیست اکنون اعتماد بر یاری و دوستی تو کرده
اهل و عیال خود و سپاهیان خود را میخواهم که بقلعهٔ تو فرستم و بخاطر جمع
به بنگاله درآیم راجه از قبول این ملتمس سر باز زد و شیر خان دیگر باره مردم
سخندان مع تحف و هدایا بخدمت راجه و وکلای او فرستاده پیغام نمود
که بجز عورات و خزانه چیزی دیگر نخواهم فرستاد و اگر فتح بنگاله نصیب شده
بسلامت معاودت نمودم ادای حق شفقت شما بواجبی خواهم کرد و
اگر قضیه بعکس باشد بارے عیال و اموال من نزد شما مانده بدست مغلان
که دشمن قدیم اند نیفتد راجه آن حصار بطمع آنکه خزانه با دآورده بدستش
می آید قبول کرد و شیر خان هزار ڈولی ترتیب داده بطریقی که در هندوستان
عورات را از جائی بجائی در ڈولی نشانیده و برقع انداخته می برند
در هر ڈولی بجای زنی دو مرد مردانه درآورده و پانصد کس دیگر را
بر دوش مزدوران بدره بر سر نهاده چوب دستی بجای عصا در دست
هر کدام داده بپای قلعه فرستاد چون و پیشتر ڈولی که پیشش می بردند
جمعی از پیرزالان نشانده بود و خواجه سرایان نیز همراه بودند راجه و متعلقانش
غافل مطلق شده تفحص و تجسس ننمودند و مال و منال را ملک خود تصور کردند

ودر بالا بردن تعجیل نمودند و بعد از آنکه ڈولیهاے تحویلی که راجه براے آنها
تعین کرده بود در رسیدند کهنه گرگان ڈولی نشین که راجه ایشان را زن تصور کرده بود
با شمشیرهاے آهیخته مردانه بدر دویدند و مزدوران پول سیاه را که مانند
زرِ سرخ بر سر داشتند افگنده چوبها علم کردند و روے بدروازه آورده
با راجه هرکشن و مخصوصان او که در کمال غفلت بودند بجنگ پیوستند
دراں اثنا شیر خاں که لشکرِ خود را مستعد و مکمل کرده گوش بر آواز بود
خود را بشتاب سحاب بدروازها رسانید و چوں دروازه را کشاده دید
با اکثر مردمِ خود بدروں درآمد و راجه هرکشن که با جمعے از مخصوصانِ خود
محفظه بجنگ ایستاده و آخر چوں دانست که کار از دست رفته است دروازهٔ
عقبِ قلعه را کشاده بهزار مشقت نیم جانے بتگ پا بیروں برد و مثلِ
رهتاس قلعه که در ربعِ مسکوں نظیرے ندارد با خزائن و دفائن بآئیں
سهولت بتصرفِ شیر خاں درآمده قبل ازاں در تواریخِ سابق نصیر خاں
فاروقی حاکم خاندیس بهمیں مکر و تدبیر قلعهٔ اسیر را از اسا اهیر گرفته بود
و رهتاس بے مبالغه و اغراق در استحکام بحدے ست که مسافران
ربعِ مسکوں مانند آں نشاں نمی دهند القصه اکثر بقاع و قلاعِ

هندوستان بنظرِ مولف در آمده است اما همچو رهتاس قلعهٔ دیده نشده
الغرض در حوالیٔ قلعه بهار بر زبرِ کوهے رفیع واقع شده در عرض و طول
زیاده از پنج کروه واز دامن کوه تا دروازهٔ قلعه یک کروه راه بیشتر است و
در اکثر امکنهٔ آن حصار سپهر آثار چشمهاے آب خوشگوار موجود است بلکه در
مکانے که چاه میکنند بعد از حفرِ یک ذراع یا ده ذراع چشمهٔ آب شیرین
پدیدار می گردد و هر کرا نظر بران قلعه می افتد بے اختیار بر زبان می آورد
که از بدیع صنائع آفریدگار است و بنابر آنکه طائرِ همت هیچ یک از بادشاهان
عالیمقدار در هواے تدبیر تسخیرِ آن قلعه پرواز نکرده بود بتصرفِ شیر خان
در آمد افغانان قوی دل شده اهل و عیال خود را دران قلعه در آورده اسباب
قلعه داری بر وجه اتم سامان نمودند۔

بیت

بچاره کشاده شود کارِ سخت　　بمدت بر آید بهار از درخت

و جنت آشیانی مدتِ سه ماه در شهر گور که در کتب سلف به لکهنوتی مذکور است
توقف نموده بعیش و عشرت گذرانیده دریں وقت خبر رسید که هندال مرزا
در آگره و میوات علم بغی و مخالفت افراشته خطبه بنامِ خود خوانده شیخ بهلول را

بقتل رسانید آن حضرت جهانگیر قلی بیگ را با پنج هزار سوار انتخابی در
گور گذاشته مراجعت فرمود. چون لشکر پادشاهی از کثرت باران و گل و لای
بی سامان شده اکثر اسپان سپاهیان سقط شده بودند نهایت سراسیمگی
بحال مردم راه یافته بود شیرخان فرصت غنیمت شمرده بالشکرے زیاده
از مور و ملخ بر سر راه آمده و در نواحی جوسا مقابله نموده و گرد لشکر خود
قلعه ساخته نشست و بعد از رسل و رسائل شیخ خلیل نام شخصے را که مرشد خود
میدانست بخدمت جنت آشیانی فرستاده پیغام داد که ولایت بهار را تا گرهی
بتصرف اولیاے دولت گذاشته خطبه و سکه بنام نامی آنحضرت می سازم
نظر برین چون مقدمه صلح قرار گرفت لشکریان پادشاهی نسبت بدیگر روزها
بے خبر شده ندو آب جوسا را پل بسته در فکر عبور گشتند شیرخان ایشان را
غافل یافته وقت شب ایلغار فرمود و قریب بصبح در سنه ۹۴۶ نهصد و چهل و
شش بالشکرے آراسته و فیلان کوه پیکر بجنگ آمد افواج پادشاهی را فرصت
ترتیب نشده شکست افتاده و جنت آشیانی در کمال پریشانی متوجه آگره شد.

بیت

همه سال گو هر نه خیره زسنگ گهے صلح سازد جهان گاه جنگ

وشیرخان مراجعت نموده بر بنگاله رفت وجهانگیر قلی بیگ با لشکرے که در آنجا
بودند بدفعات با او جنگ کرده چون زورے نداشتند خود را علف تیغ
شیرخان ساختند. وشیرخان خود را شیرشاه خطاب داده سکه وخطبه
بنام خود ساخت و سال دیگر با غلبه وشوکت تمام متوجه آگره شد ودرینوقت
که بیگانه را یگانه باید ساخت کامران مرزا از خدمت جنت آشیانی جدا شده
بلاهور رفت وامرائے چغتائی بدان سبب که پادشاه تربیت ترکمانان
می نماید و در عزت ایشان می کوشد نفاق کرده بنیاد مخالفت نهادند چنانکه
گذشت باوجود این حال جنت آشیانی از آگره بقنوج شتافته از آب گنگ
گذشت و درین محل لشکر مغل یکصد هزار ولشکر افغانان پنجاه هزار سوار
میرسد بالجمله در روز عاشوره سنه ۹۴۷ نهصد وچهل وهفت لشکر مغل کوچ کرده
اراده فرود آمدن منزل داشتند که شیرشاه صف آراسته بجنگ پیش آمد
ولشکر مغل بے جنگ هزیمت یافته جنت آشیانی در آب اسپ انداخت
و به محنت تمام بدر آمده متوجه لاهور شد وچون شیرشاه تا لاهور تعاقب نموده
جنت آشیانی بجانب سند روان شد وشیرشاه تا خوشاب دنبال
نموده واسمعیل خان وغازی خان وفتح خان بلوچ ودائی که سردار

طائفۂ بلوچ بودند آمدہ شیرشاہ را دیدند و شیرشاہ کوہستان نندنہ
و حوالیِ کوہ بالناث را ملاحظہ کردہ درجاے کہ قلعہ ضرور بود طرح قلعہ
انداخت و موسوم بر رہتاس کرد و درین وقت خواص خان غلام خود را
کہ بسعی و مردانگی او زمام پادشاہی بکف آوردہ بود امیر الامرا گردانید
و عشیر ممالکِ محروسہ باقطاعِ وے مقرر فرمود و او را با ہیبت خان نیازی
و لشکرے بسیار در انجا گذاشتہ بجانبِ ہندوستان مراجعت کرد و
چون باگرہ رسید شنید کہ خضر خان شروانی کہ از جانب او حاکمِ بنگالہ
بود دخترِ سلطان محمود بنگالی را بعقد در آوردہ بر نشست و برخاست
بطریقِ پادشاہان سلوک می نماید شیرشاہ گفت علاج واقعہ پیش از وقوع
باید کرد پس این مہم را واجب دانستہ بجانب بنگالہ نہضت فرمود خضر خان
شیروانی باستقبال آمدہ محبوس گشت و شیرشاہ ولایتِ بنگالہ را بچند کس
قسمت نمودہ ملوک طوائف ساخت و قاضی فضیلت را کہ از علماے ولایت
کردہ بود و بحسنِ دیانت و امانت اتصاف داشت و در السنہ و افواہ بقاضی
فضیح مذکور ست امینِ ولایت گردانیدہ صلاح و فساد ملک را در قبضۂ
اقتدار او گذاشت و مراجعت نمودہ بہ آگرہ آمدہ و در سنہ ۹۴۹ نہصد و چہل و نہ

بعزم تسخیر ولایت مالوه حرکت کرد چوں بگوالیار رسید شجاعت خاں افغان
که از امرای او بود بیشتر از محاصرهٔ قلعهٔ گوالیار تعیین شده بود و ابوالقاسم
بیگ را که از قبل جنت آشیانی در قلعه بود بر آورده قلعه را بتصرف دیوانیان
شیرشاهی درآورد و شیرشاه چوں بمالوه رسید ملوخاں حاکم مالوه که از
غلامان سلاطین خلج بود از راه صلح درآمده بے طلب بایلغار آمد و او را دیده و
هم بعد از چند روز از هراسے که بر خاطر او استیلا یافت راه فرار پیش گرفت و
شیرشاه حاجی خاں را بحکومت مالوه گذاشته و شجاعت خاں را نیز در سرکار
سیواس جاگیر داده همانجا گذاشت و خود متوجه رن تنبور گردید ملوخاں بعد از
رفتن شیرشاه باز بمالوه آمد و با حاجی خاں و شجاعت خاں جنگ کرد و شکست
یافته بدر رفت و چوں فتح بنام شجاعت خاں شده بود شیرشاه حاجی خاں را
طلبیده حکومت مالوه بر شجاعت خاں مسلّم داشت و خود بنواحی رن تنبور رسید
و ایلچیان چرب زبان فرستاده قلعه را از گماشتگان سلطان محمود لودی
بصلح گرفت و از آنجا بآگره آمد گویند چوں خبر جنگ و فرار ملوخاں بشیرشاه
رسیده بود بدیهه این مصرع خواند - ع

یا ما چه کرد و دیدی ملو غلام گیدی

و شیخ عبدالحی و شیخ جمالی مصرعے دیگر گفت - مصرعہ

تولیت مصطفی را الاخیر فی عبادی

بالجملہ شیرشاہ مدت یک سال در آگرہ قرار گرفت سرانجام لشکر و ملک نمود
ہیبت خاں حکم فرستاد کہ ملتان را از تصرف بلوچاں برآورد و او رفتہ
با فتح خاں بلوچ جنگ کرد و غالب گشتہ ملتان را مسخر ساخت و شیرشاہ
رعایت او کردہ وے را خطاب اعظم ہمایوں داد و در سنہ ۹۵۰ نہصد و پنجاہ
پورن مل ولد راجہ سلہدی پوربیہ در قلعہ رائسین علم غلبہ و استیلا افراشتہ اکثر پرگنات
آں نواحی را متصرف شد ازیں سبب عرق حمیت شیرشاہی بحرکت در آمدہ
بتسخیر قلعہ رائسین پرداخت و چوں مدت محاصرہ باشتداد کشید شیرشاہ
سخن صلح درمیان آوردہ با پورن مل عہد و پیمان بست کہ باو ضرر جانی
نرساند و پورن مل باذن و فرزند چہار ہزار راجپوت نامی از قلعہ برآمدہ
بیرون منزل کرد و از علمائے وقت میرزا رفیع الدین صفوی با وجود عہد و
پیمان فتوی القتل پورن مل داد شیرشاہ تمام لشکر و فیلاں کوہ پیکر آراستہ
بر سر پورن مل فرستاد تا از اطراف لشکر او را درمیان گرفتند پورن مل و راجپوتان دل
بر مرگ نہادہ کارستانی کردند کہ داستان رستم و اسفندیار بازیچہ شد

و پروانه وار خود را بر دم تیغ و تیر و دندان فیل بے محابا بدانسان زدند که
جمله با زن و فرزند خود را کشتند و سوختند و شیر شاه مراجعت نموده باگره آمده
چند ماه قرار گرفت و بتازگی سرانجام لشکر نموده متوجه تسخیر ولایت مارواڑ گردید
و در هر منزل گرد لشکر را بخندق و قلعه استحکام میداد و لوازم حزم و احتیاط
بتقدیم میرسانید و چوں بزمین ریگستان رسید و بستن قلعه متعذر گشت بفکر
صائب و اندیشهٔ درست بفرمود تا جوالها بریگ ساخته بالاے هم می گذاشتند
و قلعه می ساختند اول بر سر مالدیو که حکومت ولایت ناگور و جودهپور داشت
و در میان راجهاے هندوستان بکثرت لشکر و حشم ممتاز بود رفت و قریب
پنجاه هزار سوار راجپوت در ظل رایت راے مالدیو جمع گشته مدت یک ماه
در نواحیٔ اجمیر در برابر شیر شاه نشست و هیچکدام در جنگ پیشدستی نمی نمودند
و شیر شاه جمعیت او را بخاطر آورده از آمدن خود پشیمان گشت و چوں مالدیو وارث
آں مملکت نبود بلکه خروج نموده بتغلب راجهاے آں حدود را مغلوب ساخته
بود هر آئینه راجها فرصت یافته نزد شیر شاه آمدند و بمشورت شیر شاه کتابات
از زبان امراے مالدیو بخط هندی به شیر شاه نوشتند که ما بنا بر ضرورت
دریں مدت اطاعت مالدیو می کردیم و بجفاے او ساخته منتظر لطیفهٔ غیبی بودیم

الحمد لله که مثل تو بادشاهے متوجه این صوب گشت تا انتقام چندین ساله
ما از و بکشند پس هرگاه لشکر ظفر اثر اسلام نزدیک برسد ما از راجه مالدیو
جدا شده بموکب عالی ملحق می گردیم و بر وفق همان مکاتیب نیز از زبان شیرشاه
نوشتند که ان شاء الله تعالی بعد از فتح و مغلوبیت مالدیو شما را معزز و مکرم
داشته جمیع اقطاع موروثی آبا و اجداد شما ارزانی میدارم باید که
خاطر جمع داشته در اظهار لوازم دولتخواهی خود را معاف ندارید پس
آن کتابات مزوّر را بلطائف الحیل بدست مالدیو انداختند و مالدیو که همیشه
از زمینداران امرای خود اندیشه و دغدغه در خاطر داشت از مطالعه مکاتیب
هراسان شده با آنکه سه چهار منزل بقصد جنگ پیش آمده بود توقف نمود و
کونهیا نام که از امرای او بکثرت سپاه و وفور شجاعت از همه مردم امتیاز داشت
در پیش رفتن و جنگ کردن مبالغه بسیار بجای آورد و چون یکی از کتابات
بنام کونهیا بود و یقین مالدیو شد که او برای مصلحت خود ترغیب قتال می نماید
توهمش زیاده شده عازم مراجعت گشت و کونهیا و دیگر امرای او هرچند
نصیحت کردند سود مند نیفتاد و ایشان چون بمضمون کتابات حیله آمیز
شیرشاه مطلع شدند از تهمت بیوفائی که در مذهب همه کس خصوص راجپوتان

اصیل ننگ و عارست اندیشیده باتفاق بمالدیو گفتند که دولتخواهی اخلاص
ما چون محمول برنفاق می شود واجب ولازم ست که براے دفع مظنۂ تو
باشیرشاہ چنداں حرب نمائیم که فتح کنیم یا کشته شویم و بااین قرار داد
خواہی نخواہی وداع کرده وقت شب که مالدیو کوچ کرده بولایت دور دست
خود رفت کونهیا و دیگر امراے بزرگ باده دوازده هزار سوار که در جمیع معارک
از ایشاں آثار مردانگی بظهور رسیده بود عزم شبخون بجانب لشکر شیرشاہ
رواں شدند وراه غلط کرده وروز به لشکرگاه شیرشاہ رسیدند و از کمال
حمیت و غیرت باافغاناں که سبے اغراق هشتاد هزار سوار بودند بجنگ ایستاده
مصاف دادند و اکثر افواج افاغنه را برهم زده نزدیک بآں رسیده بود
که شیرشاہ فرار نماید ناگاه یکے از امراے عمدهٔ افغاناں موسوم بجلال خاں
جلوانی و معروف به شجاعت و کاردانی بالشکر تازه زور رسید و هم از گرد راه
برراجپوتاں حمله آورده سلک جمعیت ایشاں را از هم پاشید و کونهیا و
دیگر راجپوتاں کشته شدند و شیرشاہ بر شکست تیقن شده بود ظفر یافته
بر زبان آورد که براے یک مشت ارزن بادشاهی هندوستان را برباد
داده بودیم چه در ملک مالدیو بسبب کثرت ریگ و کمی آب مثل دیگر ممالک

هندوستان گندم و جو و نخود و نیشکر و تنبول و برنج خوب نمی شود و اکثر
مزروعات ایشاں ارزن ست که بزبانِ هندی آں را باجرا گویند و نیز
مالدیو از جنگِ امراے بیگناه و قتلِ ایشاں بتزویر و حیلهٔ افغاناں مطلع
شده تاسف بسیار خورد و ناکام بکوهستانِ جودهپور گریخت و شیرشاه
بعد ازیں فتح که نه درخورِ بازوے او بود بقلعهٔ چیتور رفته بصلح گرفت و مراجعت
کرده به رنتهنبور آمد و چوں قلعهٔ رنتهنبور را بجاگیرِ عادل خاں پسرِ
بزرگ خود داده بود عادل خاں چند روز رخصت گرفت تا سیرِ قلعه و
سرانجامِ آزوقه نموده متعاقب آمد و شیرشاه از انجا بجانبِ قلعهٔ کالنجر
که محکم ترینِ قلاع هندوستان ست نهضت کرده و راجهٔ کالنجر بواسطهٔ
بدعهدی که در بابِ پورن مل دیده بود اطاعت کرده در مقامِ مخالفت شد
شیرشاه قلعه را مرکز وار درمیان گرفته بساختنِ نقب و سرکوب و ساباط
اشتغال نمود و چوں ساباط بقلعه رسید شیرشاه از اطراف جنگ انداخت
و در جاے که خود ایستاده بود مردمان حقهاے پروازی تفنگ باندرونِ
قلعه می انداختند اتفاقاً یک حقه بر دیوارِ قلعه خورده برگشت و شکسته درمیانِ
حقهاے دیگر افتاد و آتش درگرفته شیرشاه با شیخ خلیل مرشدِ خود

و ملا نظام و دانشمند و دریا خان شروانی سوختند و شیر شاه بآں حالت
خود را بمورچل رسانید و هر لحظه که نفس می کشید و شعور بهم میرسانید فریاد کرده
لشکر را بجنگ ترغیب می نمود و مقربان خود را بتاکید و اهتمام تمام بجنگ
می فرستاد در آخر آں روز که دوازدهم ربیع الاول سنه ۹۵۲ نهصد و پنجاه
و دو بود خبر فتح قلعه شنیده ودیعت حیات سپرد۔

نظم

ز روزگار همیں حالتم پسند آمد | که خوب وزشت و بد و نیک درگذر دیدم
بریں صحیفهٔ مینا ز خامهٔ خورشید | نگاشته سخنے خوش بآب زر دیدم
که اے بدولت ده روزه گشته مستظهر | مباش غره که از تو بزرگتر دیدم

شیر شاه پانزده سال در امارت گذرانید و پنج سال بادشاهی بلاد هندوستان
کرد بعقل و تدبیر صائب امتیاز تمام داشت و آثار پسندیده بسیار گذاشت چنانچه
از بنگاله و ستارگاؤں تا آب سنده که بآب نیلاب اشتهار دارد یک هزار
و پانصد کروه است و در هر یک کروه سرائے ساخته چاه و مسجد از خشت پخته
و گچ پرداخته موذن و مقری و امامے مقرر نموده آنها را وظیفه معین کرده
و در هر یک دروازه طعام پخته و خام برائے مسلمانان و دروازهٔ دیگر کذالک

براے ہندواں مقرر نمودہ کہ دائم میرسانیدند تا مسافران عسرت نہ کشیدہ باشند
و در ہر سرا دو اسپ یام کہ بزبانِ ہندی ڈاک گویند نگاہ داشتہ کہ ہر روز
خبرِ نیلاب و اقصاے بنگالہ باو می رسید و دریں راہ ہر دو جانب خیابان
از درختانِ میوہ دار از قسم کھرنی و جامون وغیرہ نہال نشانیدہ بود کہ خلائق
در سایہ اش آمد و شد می کردند و ہمیں طریق از آگرہ تا مندو کہ سی صد
کروہ ست درخت میوہ دار برپا کردہ بود و سرا و مسجد ساختہ و در عہدش
امنیت بمرتبہ بود کہ مسترددین در صحرا و بیابان ہر جا می رسیدند از کالاے
خود اندیشہ نکردہ بفراغت می غنودند گویند اگر زالے با سبدے پر از طلا
در صحرا شبہا خواب کردے حاجتِ پاسبان اصلاً نبودے شیر شاہ
ہرگاہ کہ ریشِ سفید خود را در آئینہ دیدے گفتے کہ دولت و شاہی نزدیک
بوقتِ شام بمن رسیدے آوردہ اند دریں باب تا منت بسیار خوردے
و شعرِ مضحکانہ و ہندوستانیانہ گفتے۔ القصہ ایں بیت سجع نگینہاے اوست

بیت

شہ اللہ باقی ترا باد دائم ۔ بجاں شیر شہ بن حسن سور قائم

اکثر اوقات خود را صرفِ کارِ خلائق کردے و سرانجام سپاہ و تیمارِ رعایا

بواجبی نموده و بر طریقهٔ عدل و داد استقامت داشته - بیت

پس از مرگ هر کس کزو نام ماند   همانا که در زندگی کام ماند

و شاعری تاریخ فوت او گفته - قطعه

شیر شاهی که از مهابت او   شیر و بز آب را بهم می خورد

چون برفت از جهان بدار البقا   گشت تاریخ او ز آتش مرد ۹۵۲

ذکر سلطنت سلیم شاه بن شیر شاه افغان سور

در وقتیکه شیر شاه فوت شد عادل خان پسر بزرگ او که ولیعهد بود در رن تهنبور و پسر خورد او جلال خان در قصبهٔ ریوان از توابع پتنه بود و امراء چون دیدند که عادل خان دور است و وجود حاکم ضروری باشد کس بطلب جلال خان فرستادند و او در پنج روز خود را باردوی شاهی رسانید بسعی عیسی خان حسن و دیگر امرا در تاریخ پانزدهم ماه ربیع الاول سنه ۹۵۴ نهصد و پنجاه و چهار روز یک قلعهٔ کالنجر جلوس فرمود و مخاطب باسلام شاه گشت و بر زبانها سلیم شاه مذکور است القصه چون سلیم شاه قائم مقام پدر شد به برادر بزرگ که عادل خان باشد عریضه داشت نوشته اظهار کرد که چون شما دور بودید و من نزدیک سبب

تسکین فتنه تا آمدن شما محافظت لشکر نمودم و مرا بجز اطاعت و فرمانبرداری
شما چاره نیست و از کالنجر متوجه آگره شده چوں بنواحی قصبهٔ کوڑه رسید
خواص خاں از جاگیر خود آمده ملازمت نمود و بتازگی جشن جلوس ترتیب
کرده باز سلیم شاه را باتفاق امرا بر تخت سلطنت اجلاس داد و بعد ازاں
سلیم شاه بمقتضای دنیاداری مکتوبی دیگر بجانب عادل خاں نوشت و
اظهار محبت کرده طالب ملاقات گشت و عادل خاں بامرای سلیم شاه
که قطب خاں نائب و عیسیٰ خاں نیازی و خواص خاں و جلال خاں
جلوانی باشند قلمی نمود که شما در آمدن من چه صلاح می بینید و سلیم شاه
هم نگاشت که اگر این چهار کس آمده مرا تسلی نمایند می آیم سلیم شاه آں چهار کس
را نزد عادل خاں فرستاد و ایشاں بعهد و قول تسلی عادل خاں نموده
قرار دادند که در ملاقات اول او را رخصت دهند و هر جا از هندوستان
جاگیر خواهد بگیرد عادل خاں باتفاق آنها متوجه آگره شد چوں بقصبه
سیکری که بالفعل بفتح پور اشتهار دارد رسید سلیم شاه در شکار بود
این خبر شنید و بجای که بجهت ملاقات آراسته بودند استقبال
نموده ملاقات کرد و آثار محبت برادری از طرفین ظاهر شده لحظهٔ باهم نشستند

و متوجہ آگرہ شدند سلیم شاہ غدرے نسبت برادر اندیشیدہ قرار دادہ بود کہ از مردم او بیش از دو کس در قلعۂ آگرہ با عادل خاں نگذراند لیکن در دروازہ مردم او ممتنع نشدہ جمعے کثیر در آمدند و اندیشہ و تدبیر سلیم شاہ سست بر آمدہ بالضرورت اظہار ملائمت نمودہ و چاپلوسی کردہ گفت کہ تا حال من افغانان سرکش و بے سر انگاہ داشتم آیندہ آنہا را بتو می سپارم و دست او گرفتہ بر تخت نشاند و بنیاد چاپلوسی کرد عادل خاں چوں عیاش و فراغت جوے بود و رو بادہ بازی و مکر سلیم شاہ را می دانست قبول نکردہ برخاست و سلیم شاہ را بر تخت نشانیدہ اوّل خود سلام کرد و مبارکباد بادشاہی گفت آنگاہ از امرا ہر یکے مبارکباد گفتہ لوازم نثار و ایثار بتقدیم رسانیدند و ہم دراں مجلس قطب خاں نائب و عیسیٰ خاں نیازی و خواص خاں عرض کردند کہ قول و عہد کہ درمیان آمدہ اینست کہ در ملاقات اوّل عادل خاں را رخصت دادہ بیانہ و توابع بجاگیرش مقرر شود و سلیم شاہ قبول نمودہ عادل خاں را رخصت بیانہ داد و عیسیٰ خاں نیازی و خواص خاں را ہمراہ کرد بعد از دو سہ ماہ سلیم شاہ غازی محلی را کہ از محرمان و معتبران بود با جولانۂ طلا فرستاد

که عادل خان را گرفته مقید نموده بیاورد و عادل خان این خبر شنیده
نزد خواص خان که در میوات بود رفت و از نقض عهد سلیم شاه اعلام کرده
بنالید و خواص خان را دل بهم برآمد و غازی محلّی را طلبید
و همان جولانه را برپایش نهاده لوای مخالفت برافراشت و با امرای
که همراه سلیم شاه بودند خطها نوشته با خود متفق ساخت و باتفاق
عادل خان با لشکر گران متوجه آگره شد و قطب خان نائب و
عیسی خان نیازی که در قول و عهد داخل بودند از سلیم شاه رنجیده
بعادل خان نیز ترغیبات نوشتند و قرار داد چنین شد که پاره از شب هنوز
باقی باشد که عادل خان خود را بآگره رساند تا مردم بسبب حجاب مانع
از سلیم شاه جدا شده پیش او توانند آمد. اتفاقاً عادل خان و خواص خان را
چون بقصبه سیکری دوازده کروهی از آگره است رسیدند بملاقات شیخ سلیم
که از مشایخ وقت بود رفتند و چون شب برات بود خواص خان گفت
نمازی که در آن شب مقرر است توقف و اهمال حاصل شد و چاشتگاه
بنواحی آگره رسیدند سلیم شاه از طرز آمدن آگاه شده مضطرب وار
بقطب خان نائب و عیسی خان نیازی و دیگر امرا گفت که اگر از من دلها

عادل خان بد عهدی واقع شده بود خواص خان و عیسی خان چیرا من
اعلام نکردند تا من از اندیشهٔ فاسد باز آیم قطب خان اضطراب
سلیم شاه دیده گفت باکے نیست هنوز کار از علاج بیرون نشده است
تسکین این فتنه را من متعهدم سلیم شاه قطب خان نائب و دیگر امرا را
که فی الجمله اتفاق با عادل خان داشتند بهانهٔ آنکه رفته حرف صلح و
صلاح درمیان آرند رخصت نموده که نزدِ عادل خان بروند و قصد او
این بود که آن جماعت را از خود دور کرده بجانب قلعه جهت دست آوردنِ
خزانه فرار نماید و دیگر باره سامان و استعدادِ لشکر نموده بکارِ جنگ و محاربه
پردازد عیسی خان نیازی او را ازیں امر نهی کرده گفت ترا بر دیگر مردم اعتماد
نیست ده هزار کس افغانان قرملی و غیره از ایام شاهزادگی نوکرِ خاصهٔ
تواند و خود محلِ اعتماد هستند با وجود این قدرت و مکنت امر عجیبے ست که
تکیه بر دولت خداداد نمی نمائی و فرار بر قرار اختیار می کنی و امرا
هرچند که مخالفت باطنی داشته باشند نزدِ غنیم فرستادن از حزم
و احتیاط بیرون ست پس لائق آن ست که خود بنفسِ بر تمام لشکر سبقت نموده
بمیدان کارزار درآئی و پاے ثبات محکم نمائی که هیچ کس در حضورِ تو

بجانب مخالف نخواهد رفت سلیم شاه ازین سخن قوی دل گشته قرار باستقامت
او و قطب خان نایب و دیگران را که رخصت داده بود باز طلبیده گفت که
من بدست خود شما را چگونه بتنبیم سپارم شاید که بدی در حق شما
سگالند و بعد ازان آماده حرب شده از شهر برآمده در میدان ایستاد
مردمانی که بعادل خان زبان داشتند سلیم شاه را در معرکه دیده از شرم
داخل پیادل شدند و در ظاهر باید اگرچه جنگ واقع شده تایید
آسمانی سلیم شاه را نوازش نموده و سنگ تفرقه در جمعیت عادل خان
و خواص خان انداخت چنانچه خواص خان و عیسی خان نیازی
بمیوات رفتند و عادل خان تنها به پتنه رفت و ناپیدا شد چنانکه از
احوال او هیچکس خبر نیافت و ندانست که مآلش چه شد. بعده سلیم شاه
عقب خواص خان و عیسی خان نیازی لشکر تعین نمود و در فیروزپور
جنگ شده شکست بر لشکر سلیم شاه افتاد پس ازان چند نوبت دیگر لشکرها
رسید خواص خان و عیسی خان تاب نیاورده بجانب کوه کمایون رفتند
سلیم شاه قطب خان نایب و بعضی دیگر را بر سر ایشان تعین کرد و او رفته
در دامن کوه کمایون قرار گرفت و دائم دامن کوه را تاخت و تاراج نموده

خراب می ساخت دریں وقت سلیم شاہ خود بطرفِ چنار عزیمت نمودہ
در اثنائے راہ جلال خاں جلوانی و برادرش را بسببِ اتفاقے کہ با عادل خاں
داشتند گرفتہ بقتل رسانید و بچنار رسیدہ خزانہ را برآورد و بہ گوالیار
فرستادہ خود بہ آگرہ مراجعت نمود و چوں قطب خاں در طلبیدنِ عادل خاں
و احداثِ فتنہ داخل بود از بیم و ہراسے کہ در باطن داشت از دامن
کوہِ کمایوں فرار نمودہ بہ لاہور پیشِ ہیبت خاں نیازی المخاطب باعظم ہمایوں
رفت سلیم شاہ باعظم ہمایوں حکم فرستادہ قطب خاں نائب را طلب نمود
اعظم ہمایوں قطب خاں را فرستاد و سلیم شاہ او را محبوس ساختہ
با شہباز خاں لوہانی کہ شوہر خواہر سلیم شاہ بود و برمزید کور و چند کس دیگر
کہ جملہ چہار دہ نفر بودند مقید کردہ بگوالیار فرستاد و شجاعت خاں حاکم مالوہ
و اعظم ہمایوں را طلب داشت شجاعت خاں آمدہ ملازمت نمود
و اعظم ہمایوں عذر آورد و سلیم شاہ شجاعت خاں را باز رخصتِ مالوہ
دادہ خود بجہت آوردنِ خزانۂ رہتاس حرکت نمود و سعید خاں برادرِ
اعظم ہمایوں کہ پیوستہ در حضور می بود۔ از راہ فرار نمودہ بہ لاہور رفت
سلیم شاہ از نیم راہ برگشتہ بآگرہ آمد و باحضار لشکر فرمان دادہ متوجہ

دہلی نوشت و حکم کرد کہ گرد شہر بجاے قلعہ کہ تعمیر کردہ ہمایوں بادشاہ بود
حصارے از گچ و سنگ بسازند و خبر توجہ سلیم شاہ بدہلی بہ شجاعت خاں
رسید شجاعت خاں برائے اظہار اخلاص با جمعے از مخلصان خود ایلغار
کردہ پیش سلیم آمد و استمالت یافت و سلیم شاہ روزے چند در دہلی بود لشکر
ترتیب دادہ آنگاہ عزیمت لاہور نمود و اعظم ہمایوں و طائفہ مخالفاں
باتفاق خواص خاں و لشکر پنجاب کہ اضعاف لشکر سلیم شاہ بودند باستقبال
شتافت در نواحی قصبہ انبالہ طرفین بہم رسیدند گویند سلیم شاہ
چوں بہ لشکر نیازیاں قریب شد فرود آمد خود با تنے چند از نزدیکان بہ دیدن
لشکر نیازیاں رفتہ بر پشتہ برآمد و چوں نظرش بر آنہا افتاد ہمانجا ایستاد
گفت در ناموس من نمی گنجد کہ لشکر باغی را دیدہ صبر کنم پس بفرمود
کہ افواج صفہا راست کردہ عزیمت جنگ نمایند و در شبے کہ صباح آں جنگ
شد اعظم ہمایوں و برادرانش با خواص خاں در باب نصب حاکم
کنگاش کردہ بودند کہ حاکم کہ باشد خواص خاں گفتہ بود کہ عادل خاں را
پیدا کردہ حاکم باید ساخت و اعظم ہمایوں و برادرانش گفتہ بودند طبیت

ملک بمیراث نگیرد کسے   تا نزند تیغ دو دستی بسے

وبر سرِ این مقدمه میانِ ایشان کدورت پدید آمده وقتے که تفرقت آراسته شد وطرفین بهم رسیدند، خواص خاں بے جنگ هزیمت نموده بدر رفت ونیازیاں حتی المقدور مقابله ومحاربه نموده ازانجا که حرام نمکی را نتیجه بجز شناعت وندامت نیست ایشاں نیز راه گریز پیمودند وفتح غیبی نصیب سلیم شاه شد۔

بیت

کسے راکه دولت کند یاوری کجا رو که با وے کند داوری

سعید خاں برادرِ اعظم همایوں باده کس از همرایاں چوں مسلح بود کسے او را نمی شناخت بهانهٔ مبارکباد خواست که خود را بسلیم شاه رسانیده کارِ او را بسازد اما فیلبانے او را شناخته نیزه بر وحواله کرد واو ازمیانِ حلقهٔ فیلاں وفوج خاصهٔ سلیم شاه بطرفِ راست برآمده بدر رفت القصه نیازیاں بعد از شکست بجانبِ دهنکوٹ که قریبِ رده است رفتند سلیم شاه تعاقب نموده تا قلعهٔ رهتاس که بنا کردهٔ پدرش بود رفت وخواجه اویس شروانی را بالشکرے قوی بر سرِ نیازیاں تعین کرده خود باگره مراجعت نموده ازانجا به گوالیار آمد دریں وقت روئے شجاعت خاں

بالاے قلعہ پیشِ سلیم شاہ میرفت عثمان نام شخصے کہ شجاعت خاں دستِ
اورا بریدہ بود سرِ راہ کمین کردہ فرصت می جست بیکبار جستہ زخمے بر
شجاعت خاں زد و شجاعت خاں زخمی بخانۂ خود رفت و ایں عمل را بر
اغواے سلیم شاہ حمل کرد و از گوالیار گریختہ بطرفِ مالوہ فرار نمود
و سلیم شاہ تا مندو بہ تعاقب نمود و چوں شجاعت خاں بہ بانسواڑہ درآمد
عیسیٰ خاں سور را با بیست ہزار سوار در اوجین گذاشتہ خود مراجعت نمود
و ایں قضایا در سنہ ۹۵۴ نہصد و پنجاہ و چہار روے داد خواجہ اویس شروانی
کہ بر سرِ اعظم ہمایوں تعیین بود در نواحیِ دھنکوٹ با نہا جنگ کردہ
شکست یافت اعظم ہمایوں تعاقب نمودہ تا تو شہرہ آمد سلیم شاہ
ایں خبر شنیدہ لشکر گراں ترتیب دادہ بدفعِ نیازیاں فرستاد
اعظم ہمایوں باز برگشتہ بدھنکوٹ رفت چوں لشکرِ سلیم قریب بموضع
سلبلہ رسیدہ نیازیاں محاربہ نمودند و شکست فاحش خوردہ مادر و عیالِ
اعظم ہمایوں اسیر گشتند و اسیراں بخدمتِ سلیم شاہ فرستادند و نیازیاں
بکھکراں پناہ بردہ بکوہستاں کہ متصلِ کشمیر ست درآمدند و سلیم شاہ
با لشکرِ گراں جہتِ تسکین فتنۂ نیازیاں حرکت نمودہ بہ پنجاب رفت

هر آن کو نماند از پسش یادگار — درختِ وجودش نیامد به بار

دگر رفت و آثار خیرش نماند — نشاید پسِ مرگش الحمد خواند

چو خواهی که نامت بود جاودان — مکن نام نیکِ بزرگان نهان

همین کام و ناز و طرب داشتند — به آخر برفتند و بگذاشتند

یکی نام نیکو ببرد از جهان — یکی رسم بد ماند ازو جاودان

به سمعِ رضا مشنو ایذای کس — وگر گفته آید به غورش برس

گنهکار را عذر نسیان بنه — چو زنهار خواهند زنهار ده

گر آید گنهکاری اندر پناه — نه شرط است کشتن به اول گناه

چو باری بگفتند و نشنید پند — دگر گوشمالش به زندان و بند

وگر پند و بندش نیاید به کار — درختِ خبیث است بیخش برآر

چو خشم آیدت بر گناهِ کسی — تأمل کنش در عقوبت بسی

که سهل است لعلِ بدخشان شکست — شکسته نشاید دگرباره بست

گفتار

نه بر حکمِ شرع آب خوردن خطاست — وگر خون به فتوی بریزی رواست

اگر شرع فتوی دهد بر هلاک — الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان — بر ایشان ببخشاے و راحت رسان
گنہ بود مردِ ستمگارہ را — چہ تاوان زن و طفلِ بیچارہ را
تنت زورمند ست و لشکر گران — ولیکن در اقلیم دشمن مران
کہ وے بر حصارے گریزد بلند — رسد کشورِ بیگنہ را گزند
نظر کن در احوالِ زندانیان — کہ ممکن بود بیگنہ درمیان
چو بازارگان در دیارت بمرد — بمالش خساست بود دست برد
کزان پس کہ بر وے بگریند زار — ہم باز گویند خویش و تبار
کہ مسکیں در اقلیمِ غربت بمرد — متاعے کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش ازان طفلکِ بے پدر — وز آہِ دلِ دردمندش حذر
بسا نام نیکوے پنجاہ سال — کہ یک نام زشتش کند پایمال
پسندیدہ کارانِ جاوید نام — تطاول نکردند بر مال عام
بر آفاق گر سربسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تہیدستی آزاد مرد — ز پہلوے مسکیں شکم پُر نکرد

حکایت

شنیدم کہ فرماندہے دادگر — قبا داشتے ہر دو رو آستر

یکی گفتش ای خسرو نیک روز　　قبای ز دیبای چینی بدوز

بگفت اینقدر ستر و آسایش ست　　وزین بگذری زیب و آرایش ست

نه از بهر آن می ستانم خراج　　که زینت کنم بر خود و تخت و تاج

چو همچون زنان حلّه در تن کنم　　بمردی کجا دفعِ دشمن کنم

مرا هم ز صد گونه آز و هواست　　ولیکن خزینه نه تنها مراست

خزائن پر از بهرِ لشکر بود　　نه از بهرِ آیین و زیور بود

سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه　　ندارد حدودِ ولایت نگاه

چو دشمن خرِ روستائی برد　　ملک باج و ده یک چرا می خورد

مخالف خرش برد و سلطان خراج　　چه اقبال بینی دراں تخت و تاج

مروت نباشد بر افتاده زور　　برد مرغ دوں دانه از پیش مور

رعیت درخت ست اگر پروری　　بکامِ دلِ دوستاں برخوری

به بیرحمی از بیخ و بارش مکن　　که ناداں کند حیف بر خویشتن

کساں برخورند از جوانی و بخت　　که بر زیردستاں نگیرند سخت

اگر زیردستے بیفتد ز پاے　　حذر کن ز نالیدنش بر خداے

چو شاید گرفتن بنرمی دیار　　به پیکار خوں از مسامے میار

بمردی که ملکِ سراسر زمین — نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت — بسرچشمهٔ بر بسنگی نوشت
بدیں چشمه چوں ما بسے دم زدند — برفتند چوں چشم برہم زدند
گرفتیم عالم بمردی و زور — ولیکن نبردیم با خود بگور
چو بر دشمنے باشدت دسترس — مرنجانش کورا ہمیں غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت — به از خون او کشته در گردنت

حکایت

شنیدم که دارائے فرخ تبار — ز لشکر جدا ماند روز شکار
دواں آمدش گله بانے به پیش — شهنشه برآورد تغلق ز کیش
بصحرا در از دشمناں دار باک — که در خانه باشد گل از خار پاک
برآورد چوپانِ بدل خروش — که دشمن نیم در ہلاکم مکوش
من آنم که اسپانِ شه پرورم — بخدمت دریں مرغزار آورم
ملک را دلِ رفته آمد بجائے — بخندید و گفت اے نکوہیده رائے
ترا یاوری کرد فرخ سروش — وگرنه زه آورده بودم بگوش

نگهبانِ مرعی بخندید و گفت — نصیحت ز یاران نشاید نهفت

نه تدبیرِ محمود و رای نکوست — که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنان ست در مهتری شرط زیست — که هر کهتری را بدانی که کیست

مرا بارها در حضر دیدهٔ — ز خیل و چراگاه پرسیدهٔ

کنونت بمهر آمدم پیش باز — نمیدانیم از بد اندیش باز

توانم من ای نامور شهریار — که اسپی برون آرم از صد هزار

مرا گلهٔ بانی بعقل ست و رای — تو هم گلهٔ خویش داری بپای

دراں دار ملک از خلل غم بود — که تدبیرِ شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کی بشنوی نالهٔ دادخواه — بکیوان برت کلهٔ خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانت بگوش — اگر دادخواهی برآرد خروش

که نالد ز ظالم که در دورِ تست — که هر جور کو می‌کند جورِ تست

نه سگ دامنِ کاروانی درید — که دهقانِ ناداں که سگ پرورید

دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغی بدست ست فتحی بکن

بگو آنچه دانی که حق گفته به — نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر ز حکمت بشوی   طمع بگسل و هرچه خواهی بگوی

حکایت

خبر یافت گردن کشی در عراق   که می‌گفت مسکینی از زیر طاق

تو هم بر درے هستی امیدوار   پس امید بر در نشینان برآر

دل دردمندان برآور ز بند   که هرگز نباشد دلت دردمند

پریشانی خاطر دادخواه   براندازد از مملکت پادشاه

تو خفته خنک در حرم نیمروز   غریب از برون گو بگرما بسوز

ستاننده داد آن کس خداست   که نتواند از پادشه دادخواست

حکایت

یکے از بزرگان اہل تمیز   حکایت کند زابن عبدالعزیز

کہ بودش نگینے بر انگشتری   فرومانده در قیمتش جوهری

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز   درے بود در روشنائی چو روز

قضا را در آمد یکے خشک سال   کہ شد بدر سیمای مردم هلال

چو در مردم آرام و قوت ندید   خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسے زهر در کام خلق   کیش بگذرد آب نوشین بحلق

بدیدارِ شیخ آمدی گاه گاه — خدادوست در روی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت — بنفرت ز ما در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سرِ دوستیست — ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالارِ کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت نهم بر کسی — چنان باش با من که با هر کسی
شنید این سخن عابدِ هوشیار — برآشفت و گفت ای ملک هوشدار
وجودت پریشانیِ خلق ازوست — ندارم پریشانیِ خلق دوست
تو با دوستدارانِ من دشمنی — نه پندارمت دوستدارِ منی
گرافتد همی دوستی با منت — مگر آن که دارد خدا دشمنت
خدادوست را گر بدرند پوست — نخواهد شدن دشمنِ دوست دوست
عجب دارم از خوابِ آن سنگدل — که شهری بخسپند ازو تنگدل
الا گر هنر داری و عقل و هوش — بفضل و زر و حشم میار جهد گوش

گفتار

مها زورمندی مکن بر کهان — که بر یک نمط می نماند جهان
سرِ پنجهٔ ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد برآید بهیچ

مبر گفتت پاے مردم زجاے　　که عاجز شوی گر درائی زپاے

دل دوستاں جمع بهتر که گنج　　خزینه تهی به که مردم برنج

میندار در پاے کار کسے　　که افتد که در پایش افتی بسے

تحمل کن اے ناتواں از قوی　　که روزے توانا تر ازوے شوی

بهمت برآر از ستیزنده شور　　که بازوے همت به از دست زور

لب خشک مظلوم را گو بخند　　که دندان ظالم بخواهند کند

ببانگ دهل خواجه بیدار گشت　　چه داند شب پاسباں چوں گذشت

خورد کاروانی غم بار خویش　　نسوزد دلش بر خر پشت ریش

گرفتم کز افتادگاں نیستی　　چو افتاده بینی چرا بستی

بریت بگویم یکے سرگذشت　　که سستی بود زیں سخن درگذشت

حکایت

چناں قحط سالے شد اندر دمشق　　که یاراں فراموش کردند عشق

چناں آسماں بر زمیں شد بخیل　　که لب تر نکردند زرع و نخیل

بخوشید سرچشمهاے قدیم　　نماند آب جز آب چشم یتیم

نبودے بجز آه بیوه زنے　　اگر برشدے دودے از روزنے

چو درویش بے برگ دیدم درخت — قوی بازوان سست و درمانده سخت

نه بر کوه سبزی نه در باغ شخ — ملخ بوستان خورد و مردم ملخ

دران حال پیش آمدم دوستے — ازو مانده بر استخوان پوستے

شگفت آمدم کو قوی حال بود — خداوند جاه و زر و مال بود

بدو گفتم اے یار پاکیزه خوے — چه درماندگی پیشت آمد بگوے

بغرید بر من که عقلت کجاست — چو دانی و پرسی سوالت خطاست

نه بینی که سختی بغایت رسید — مشقت بحد نهایت رسید

نه باران همی آید از آسمان — نه بر می رود دود فریادخوان

بدو گفتم آخر ترا باک نیست — کشد زهر جائیکه تریاک نیست

گر از نیستی دیگرے شد ہلاک — ترا هست بط را ز طوفان چه باک

نگه کرد رنجیده در من فقیه — نگه کردن عالم اندر سفیه

که مرد ارچه بر ساحل ست اے رفیق — نیاساید و دوستانش غریق

من از بے نوائی نیم روے زرد — غم بینوایان دلم خسته کرد

نخواهم که بیند خردمند ریش — نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش

بحمدالله ارچه ز ریشش امینم — چو ریشی به بینم بلرزد تنم

منغص بود عیش آں تندرست — کہ باشد بہ پہلوے بیمار سست
چو بینم کہ درویش مسکیں نخورد — بکام اندرم لقمہ زہرست و درد
یکے را بزنداں بری دوستاں — کجا ماندش عیش در بوستاں

حکایت

شبے دود خلق آتشے برفروخت — شنیدم کہ بغداد نیمے بسوخت
یکے شکر گفت اندراں خاک و دود — کہ دکانِ مارا گزندے نبود
جہاں دیدۂ گفتش اے بوالہوس — ترا خود غمِ خویشتن بود و بس
پسندی کہ شہرے بسوزد بنار — وگرچہ سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ — چو بینند کساں بر شکم بستہ سنگ
توانگر خود آں لقمہ چوں میخورد — چو بیند کہ درویش خوں می خورد
مگو تندرستست رنجور دار — کہ می پیچد از غصہ رنجوروار
تنک دل چو یاراں بمنزل رسند — نخسپد کہ واماندگاں ازپس اند
دلِ پادشاہاں شود بارکش — چو بینند در گل خرِ خارکش
اگر در سرائے سعادت کس است — ز گفتارِ سعدیش حرفے بس است
ہمینت بسندست اگر بشنوی — اگر خار کاری سمن ندروی

گفتار

خبر داری از خسروان عجم — که کردند بر زیردستان ستم

نه آں شوکت و پادشائی بماند — نه آں ظلم بر روستائی بماند

خطا بین که بر دست ظالم برفت — جہاں ماند و او با مظالم برفت

خنک روز محشر تن دادگر — که در سایہ عرش دارد مقر

بقومے که نیکی پسندد خداے — دہد خسرو عادل نیک راے

چو خواہد که ویراں شود عالمے — کند ملک در پنجۂ ظالمے

سگالند ازو نیک مرداں حذر — که خشم خدایست بیدادگر

بزرگی ازو داں و منت شناس — که زائل شود نعمت ناسپاس

نه خود خوانده در کتاب مجید — که در شکر نعمت شود بر مزید

اگر شکر کردی بریں ملک و مال — بمالے و ملکے رسی بے زوال

وگر جور در پادشائی کنی — پس از پادشاہی گدائی کنی

حرام ست بر پادشه خواب خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش

میازار عامی بیک خردله — که سلطاں شباں ست و عامی گله

چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شباں نیست گرگ ست و فریاد ازو

بدانجام رفت و بداندیشه کرد　　که بازیردستاں جفا پیشه کرد

نخواهی که نفرین کنند از پست　　نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزے از باختر　　برادر دو بودند از یک پدر

سپهدار و گردن کش و پیلتن　　نکو روے و دانا و شمشیر زن

پدر هر دو را سهمگیں مرد یافت　　طلبگارِ جولاں و ناورد یافت

برفت آں زمیں را دو قسمت نهاد　　بهر یک پسر زاں نصیبے براد

مبادا که بر یک دگر سر کشند　　به پیکار شمشیر کیں برکشند

پدر بعد ازاں روزگارے شمرد　　بجاں آفریں جانِ شیریں سپرد

اجل بگسلاندش طناب امل　　وفاتش فروبست دستِ عمل

مقرر شد آں مملکت بر دو شاه　　که بیحد و مر بود گنج و سپاه

بحکم نظر در به افتاد خویش　　گرفتند هر یک یکے راه پیش

یکے عدل تا نام نیکو برد　　یکے ظلم تا مال گرد آورد

یکے عاطفت سیرتِ خویش کرد　　درم داد و تیمار درویش کرد

بنا کرد و ناں داد و لشکر نواخت　　شب از بهرِ درویش شبخانه ساخت

خزاین تهی کرد و پر کرد جیش ‌‌ ‌ چنان کز خلایق بهنگام عیش

بگردون شدے بانگ شادی چو رعد ‌ ‌ ‌ چو شیراز در عهد بوبکر سعد

خدیو خردمند فرخ نهاد ‌ ‌ ‌ که شاخ امیدش برومند باد

حکایت شنو کودکے نامجوے ‌ ‌ ‌ پسندیده پے بود و فرخنده خوے

ملازم بدلداریِ خاص و عام ‌ ‌ ‌ ثناگوے حق بامدادان و شام

دران ملک قارون برفتے دلیر ‌ ‌ ‌ که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد در ایام او بر دلے ‌ ‌ ‌ نگویم که خارے که برگ گلے

سر آمد بتایید ملک از سران ‌ ‌ ‌ نهادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج ‌ ‌ ‌ بیفزود بر مردِ دهقان خراج

طمع کرد در مال بازارگان ‌ ‌ ‌ بلا ریخت بر جان بیچارگان

نگویم که بدخواهِ درویش بود ‌ ‌ ‌ حقیقت که او دشمنِ خویش بود

بامید بیشی نداد و نخورد ‌ ‌ ‌ خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی ‌ ‌ ‌ پراگنده شد لشکر از عاجزی

شنیدند بازارگانان خبر ‌ ‌ ‌ که ظلم است در بوم آن بے هنر

بریدند از آنجا خرید و فروخت ‌ ‌ ‌ زراعت نیامد رعیت بسوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت — بناکام دشمن برو دست یافت

ستیز فلک بیخ و بارش بکند — سم اسپ دشمن دیارش بکند

وفا در که جوید چو پیمان گسیخت — خراج از که خواهد چو دهقان گریخت

چه نیکی طمع دارد آن بی صفا — که باشد دعای بدش در قفا

چو بختش نگون بود در کاف کن — نکرد آنچه نیکانش گفتند کن

چه گفتند نیکان بر آن نیک مرد — تو بر خور که بیدادگر بر نخورد

گمانش خطا بود و تدبیر سست — که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکی بر سر شاخ و بن می برید — خداوند بستان نگه کرد و دید

بگفت اگر این مرد بد می کند — نه با من که با نفس خود می کند

نصیحت بجاست اگر بشنوی — ضعیفان میفگن بکتف قوی

که فردا بداور برد خسروی — گدای که پیشت نیرزد جوی

چو خواهی که فردا بوی مهتری — مکن دشمن خویشتن کهتری

که چون بگذرد بر تو این سلطنت — بگیرد بکین آن گدا دامنت

مکن پنجه از ناتوانان بدار — که گر بفگنندت شوی شرمسار

که زشت است در چشم آزادگان   بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندلِ نیک بخت   بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبالهٔ راستان کج مرو   وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیتِ اوقات درویش راضی

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست   که ایمن‌تر از ملکِ درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند   حق این است و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویش نانی خورد   ملک هم بقدرِ جهانی خورد
گدا را چو حاصل شود نانِ شام   چنان خوش بخسپد که سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر می رود   بمرگ این دو از سر بدر میرود
چه آن را که بر سر نهادند تاج   چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان برست   وگر تنگدستی بزندان درست
دران دم کاجل بر سر هر دو تاخت   نمی شاید از یکدگرشان شناخت

حکایت

شنیدم که یکبار در حلهٔ   سخن گفت با عابدی کلهٔ

که من فر فرماندهی داشتم — بسر بر کلاه مهی داشتم
سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق — گرفتم ببازوی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم — که ناگه بخوردند کرمان سرم
بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش — که از مردگان پندت آید بگوش

در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش — نورزد کسی بد که نیک آیدش
شرانگیز هم در سر شر رود — چو کژدم که با خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست — چنین گوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار شایسته خوی — که نفعست در آهن و سنگ و روی
چنین آدمی مرده به ننگ را — که بر وی فضیلت بود سنگ را
نه هر آدمی زاده از دد به است — که دد ز آدمیزادهٔ بد به است
به است از دد انسان صاحب خرد — نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان ندارد بجز خورد و خواب — کدامش فضیلت بود بر دواب
سوار نگون بخت بی راه رو — پیاده برد زو به رفتن گرو

کسی دانهٔ نیکمردی نکاشت — کزو خرمن کام دل برنداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش — که بد مرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

گرزی بچاهی در افتاده بود — که از هول او شیر نر ماده بود
بداندیش مردم بجز بد ندید — بیفتاد و عاجزتر از خود ندید
همه شب ز فریاد و زاری نخفت — یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت
تو هرگز رسیدی بفریاد کس — که می خواهی امروز فریادرس
همه تخم نیکو و می کاشتی — ببین لاجرم بر که برداشتی
که بر جان ریشت نهد مرهمی — که دلها ز ریشت بنالد همی
تو ما را همی چاه کندی براه — بسر لاجرم در فتادی بچاه
دو کس چه کنند از پی خاص و عام — یکی نیک محضر دگر زشت نام
یکی تا کند تشنه را تازه حلق — دگر تا بگردن در افتند خلق
اگر بد کنی چشم نیکی مدار — که هرگز نیارد گز انگور بار
نپندارم ای در خزان کشته جو — که گندم ستانی بوقت درو
درخت زقوم ار بجان پروری — مپندار هرگز کزو بر خوری

رطب ناورد چوب خرزهره بار　　چه تخم افگنی بر همان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکی نیک مرد　　که اکرام حجاج یوسف نکرد

بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز　　که نطعش بینداز و خونش بریز

چو حجت نماند جفاجوی را　　بپرخاش درهم کشد روی را

بخندید و بگریست مرد خدای　　عجب ماند سنگین دل تیره رای

چو دیدش که خندید و دیگر گریست　　بپرسید کاین خنده و گریه چیست

بگفتا همی گریم از روزگار　　که طفلان بیچاره دارم چهار

همی خندم از لطف یزدان پاک　　که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک

یکی گفتش ای نامور شهریار　　مکن دست ازین پیر دهقان بدار

که خلقی بدو روی دارند و پشت　　روا نیست خلقی بیک بار کشت

بزرگی و عفو و کرم پیشه کن　　ز خردان اطفالش اندیشه کن

مگر دشمن خاندان خودی　　که بر خاندانها پسندی بدی

مپندار و دلها بداغ تو ریش　　که روز پسین آیدت خیر پیش

نخفتست مظلوم از آهش بترس　　ز دود دل صبحگاهش بترس

همی کرد پاک اندرونے شبے ‌ ‌ ‌ برآورد ز سوز جگر یاربے

بسودا چناں بروے افشاند دست ‌ ‌ ‌ که حجاج را دست حجت ببست

به ابلیس بد کرد و نیکی ندید ‌ ‌ ‌ بر پاک ناید ز تخم پلید

مدر پردهٔ کس بہنگام جنگ ‌ ‌ ‌ که باشد ترا نیز در پرده ننگ

مزن بانگ بر شیر مرداں درشت ‌ ‌ ‌ چو باکودکاں بر نیائی بمشت

شنیدم که نشنید و خونش بریخت ‌ ‌ ‌ ز فرمانِ داور که داند گریخت

بزرگے دراں فکرت آں شب بخفت ‌ ‌ ‌ بخواب اندروں دیدو دیدش و گفت

دمے بیش بر من سیاست نراند ‌ ‌ ‌ عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکے پند می داد فرزند را ‌ ‌ ‌ نگهدار پندِ خردمند را

مکن جور بر خردگاں اے پسر ‌ ‌ ‌ که یک روزت افتد بزرگی بسر

نمی ترسی اے گرگِ کم خرد ‌ ‌ ‌ که روزے پلنگیت برہم درد

بخردی درم زور سرپنجه بود ‌ ‌ ‌ دلِ زیردستاں زمن رنجه بود

بخوردم یکے مشتِ زورآوراں

نکردم دگر زور برلاغراں

گفتار

الا تا بغفلت نخسپی که نوم — حرام ست بر چشم سالار قوم

غم زیردستان بخور زینهار — بترس از زبردستی روزگار

نصیحت که خالی بود از غرض — چو داروی تلخ ست دفع مرض

حکایت درین معنی

یکی را حکایت کنند از ملوک — که بیماری رشته کردش چو دوک

چنانش در انداخت ضعف جسد — که می برد بر کمترینان حسد

که شاه ارچه بر عرصه نام آورست — چو ضعف آمد از بیذقی کمترست

ندیمی زمین ملک بوسه داد — که عمر خداوند جاوید باد

درین شهر مردی مبارک دم ست — که از پارسایان چنوی کم ست

نبردند پیشش مهمات کس — که مقصود حاصل نشد در نفس

بخوان تا بخواند دعایی برین — که رحمت رسد ز آسمان بر زمین

بفرمود تا مهتران خدم — بخواندند پیر مبارک قدم

بگفتا دعایی کن ای هوشمند — که در رشته چون سوزنم پای بند

شنید این سخن پیر خم بوده پشت — بتندی برآورد بانگ درشت

که حق مهربان ست بر دادگر — ببخشاے و بخشایش حق نگر

دعاے منت کے شود سودمند — اسیران مظلوم در چاه و بند

تو ناکرده بر خلق بخشایشے — کجا بینی از دولت آسایشے

بباید ترا عذر خطا خواستن — پس از شیخ صالح دعا خواستن

کجا دست گیرد دعاے ویت — دعاے ستمدیدگاں در پیت

شنید این سخن شهریار عجم — ز خشم و خجالت برآمد بهم

برنجید و پس با دل خویش گفت — چه رنجم حق ست اینکه درویش گفت

بفرمود تا هرکه در بند بود — بفرمانش آزاد کردند زود

جهاں دیده بعد از دو رکعت نماز — بداور برآورد دست نیاز

که اے برفرازنده آسماں — بجنگش گرفتی بصلحش بماں

ولی همچناں بر دعا داشت دست — که رنجور افتاده بر پاے جست

تو گفتی ز شادی بخواهد پرید — چو طاؤس چوں رشته در پا ندید

بفرمود گنجینهٔ گوهرش — فشاندند در پاے و زر بر سرش

حق از بهر باطل نشاید نهفت — ازاں جمله دامن بیفشاند و گفت

مرو با سر رشته باز دگر مبادا که دیگر کند رشته سر

چو باری فتادی نگهدار پای که یک بار دیگر بلغزد ز جای

ز سعدی شنو کین سخن راست است نه هر بار ست افتاد و برخاست است

گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست ز دنیا وفاداری امید نیست

نه بر باد رفتی سحرگاه و شام سریر سلیمان علیه السلام

به آخر ندیدی که بر باد رفت خنک آنکه با دانش و داد رفت

کسی زین میان گوی دولت ربود که در بند آسایش خلق بود

بکار آمد آنها که برداشتند نه گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میر اجل سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز چو خور زرد شد بس نماند ز روز

گزیدند فرزانگان دست فوت که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکی پذیرد زوال بجز ملک فرمانده لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب شنیدند می گفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود — چو حاصل همین بود چیزی نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندید رائی که بخشید و خورد — جهان از پی خویشتن گرد کرد

درین کوش تا با تو ماند مقیم — که هر چه از تو ماند دریغست و بیم

کند خواجه بر بستر جانگداز — یکی دست کوتاه و دیگر دراز

دران دم ترا می نماید بدست — که دهشت زبانش ز گفتن ببست

که دستی بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوته کن از ظلم و آز

کنونت که دستست خاری بکن — دگر کی برآری تو دست از کفن

بتابد بسی ماه و پروین و هور — که سر بر نداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعهٔ سخت داشت — که گردن بالوند بر می فراشت

نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ — چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ

چنان نادر افتاده در روضه — که بر لاجوردی طبق بیضه

شنیدم که مردی مبارک حضور — بنزدیک شاه آمد از راه دور

حقایق شناسی جهان دیدهٔ — هنرمندی آفاق گردیدهٔ

بخندید کین قلعهٔ خرّم است — ولیکن نه پندارمش محکم است
نه پیش از تو گردن کشان داشتند — دمی چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهانِ دیگر برند — درختِ امیدِ ترا بر خورند
ز دورانِ ملکِ پدر یاد کن — دل از بندِ اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بکنجی نشاند — که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس — امیدش بفضل خدا ماند و بس
بر مردِ هشیار دنیا خس است — که هر مدتی جای دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریدهٔ در عجم — بکسری که ای وارثِ ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و بخت — ترا چون میسر شدی تاج و تخت
اگر گنجِ قارون بدست آوری — نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد — پسر تاجِ شاهی بسر برنهاد
بتربت سپردندش از تاج و گاه — نه جای نشستن نه آماجگاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار — چو دیدش پسر روز دیگر سوار

زبے ملک دورانِ سر و نشیب — پدر رفت و پاے پسر در رکیب

چنیں است گردیدنِ روزگار — سبک سیر بدعہد ناپائدار

چو دیرینہ روزے سر آورد عہد — جواں دولتے سر برآرد ز مہد

منہ بر جہاں دل کہ بیگانہ ایست — چو مطرب کہ ہر روز در خانہ ایست

نکوئی کن امسال چوں دہ تراست — کہ سالِ دگر دیگرے دہ خداست

حکایت

بزرگے جفا پیشہ در خطۂ غور — گرفتے خرِ روستائی بزور

خراں زیرِ بارِ گراں بے علف — بروزے دو مسکیں شدندے تلف

چو منعم کند سفلہ را روزگار — نہد بر دلِ تنگ درویش بار

چو بامِ بلندش بود خود پرست — کند بول و خاشاک بر بامِ پست

شنیدم کہ بارے بعزمِ شکار — بروں رفت بیدادگر شہریار

پیاپے بدنبالِ صیدے براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند

بتنہا ندانست روے و رہے — بینداخت ناکام شب در دہے

خرے دید پایندۂ کارگر — توانا و زور آور و بار بر

یکے مرد کرد استخوانے بدست — چناں میزدش کاستخواں می شکست

شهنشه برآشفت و گفت ای جوان — ز حد رفت جورت برین بی زبان

چو زور آوری خودنمائی مکن — بر افتاده زور آزمائی مکن

پسندش نیامد خردمایه قول — یکی بانگ بر پادشه زد بهول

که بیهوده بگریستم این کار پیش — برو چون ندانی پس کار خویش

بسا کس که بینی تو معذور نیست — چو وا بینی از مصلحت دور نیست

ملک را درشت آمد از وی خطاب — بگفتا بیا تا چه بینی صواب

که پندارم از عقل بیگانهٔ — نه مستی همانا که دیوانهٔ

بخندید کای ترک نادان خموش — گر احوال خضرت نیامد بگوش

نه دیوانه خواند کس او را نه مست — چرا کشتی ناتوانان شکست

همان جور گفت ای ستمگار مرد — چه دانی که خضر آن برای چه کرد

وزان بحر مردی جفا پیشه بود — که دلها ازو بحر اندیشه بود

جزا ز کردار او پر خروش — جهانی ز دستش چو دریا بجوش

پس آن راز بهر مصالح شکست — که سالار ظالم نگیرد بدست

شکسته متاعی که در حرز تست — ازان به که در دست دشمن درست

بخندید دهقان روشن ضمیر — که پس حق بدست من است ای امیر

نه از جهل می بشکنم پای خر | که از جور سلطان بیدادگر
خر این جایگه لنگ و بیمار کش | ازان به که پیش ملک بارکش
تو آن را نگویی که کشتی گرفت | که چون تا ابد نام زشتی گرفت
تنو بر چنان ملک و دولت که راند | که شنعت بر او تا قیامت بماند
نگر حسب با بر تن خویش کرد | نه بر زیردستان درویش کرد
که نفرین دادار محفل نام و ننگ | بگیرد دگر پیسیان در پشتش پنگ
نهند بار او زار برگردنش | نیارد سر از خار برکردنش
گرفتم که خر بارش اکنون کشد | دران روز بار خسران چون کشد
گر انصاف پرسی بد اختر کس است | که در راحتش رنج دیگر کس است
همین بحجر و زش شغشم بود | که شادیش در رنج مردم بود
اگر برنخیزد بر آن مرده دل | که خسپند از و مردم آزرده دل
شه این جمله بشنید و چیزی نگفت | به بست اسپ و سر بر نمد زین بخفت
همه شب ز بیداری اختر شمرد | ز سودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آواز مرغ سحر گوش کرد | پریشانی شب فراموش کرد
سواران همه شب بزک تاختند | سحرگه پی اسپ بشناختند

بران عرصه براسپ دیدند شاه — پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین — چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شور طرب در نهاد آمدش — ز دهقان دوشینه یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت — بخواری فگندند در پای تخت
سیه دل برآهیخت شمشیر تیز — ندانست بیچاره روی گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش — بگفت آنچه گردیده در خاطرش
نه بینی که چون کارد بر سر بود — قلم را زبانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت — بنا باکی او تیر ترکش بریخت
سر ناامیدی برآورد و گفت — شب گور در ده محال است خفت
ز نامهربانی که در دور تست — همه عالم آوازهٔ جور تست
ز من کردم از دست جورت نفیر — که خلقی ز خلقت یکی کشته گیر
عجب گر منت بر دل آمد درشت — بکش گر توانی همه خلق کشت
وگر سخت آمد نکوهش ز من — بانصاف بیخ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است — نه بیچاره بیگنه کشتن است

چو بیداد کردی توقع مدار | که نامت به نیکی رود در دیار
ندانم که چون خسپدت دیدگان | نخفته ز دستت ستم دیدگان
بدان کی ستوده شود پادشاه | که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سر انجمن | پس چرخه نفرین کنان پیر زن
گرفت این سخن شاه ظالم بگوش | ز سر مستی غفلت آمد بهوش
دران ده که طالع نمودش بهی | دهی را بخشید فرمان دهی
بیاموزی از عالمان عقل و خوے | نه چندانکه از جاهل عیب جوے
ز دشمن شنو سیرت خود که دوست | هرانچه از تو آید بچشمش نکوست
ستایش سرایان نه یار تواند | ملامت کنان دوستدار تواند
ترشروے بهتر کند سرزنش | که یاران خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست | وگر عاقلی یک اشارت بس است

حکایت

شنیدم که از نیک مردے فقیر | دل آزرده شد پادشاهے کبیر
مگر بر زبانش حقے رفته بود | ز گردنکشی بروے آشفته بود
بزندان فرستادش از بارگاه | که زور آزما نیست بازوے شاه

زباران یکی گفتش اندر نهفت　　مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدن امر حق طاعت است　　ز زندان نترسم که یک ساعت است

همان دم که در خفیه این راز رفت　　حکایت بگوش ملک باز رفت

بخندید کو ظن بیهوده برد　　نداند که خواهد در این حبس مرد

غلامی بدرویش برد این پیام　　بگفتا بخسرو بگو ای غلام

که دنیا همین ساعتی بیش نیست　　غم و خرمی پیش درویش نیست

نه گر دستگیری کنی خرمم　　نه گر سر بری در دل آید غمم

ترا گر سپاه است و فرمان و گنج　　مرا گر عیال است و حرمان و رنج

بدروازهٔ مرگ چون در شویم　　بیک هفته با هم برابر شویم

منه دل بدین دولت پنجروز　　تن خویشتن را بآتش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند　　به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت بتحسین کنند　　چو مردی نه بر گور نفرین کنند

نباید برسم بد آیین نهاد　　که گویند لعنت بر آن کین نهاد

وگر بر سر آید خداوند زور　　نه زیرش کند عاقبت خاک گور

بفرمود دلتنگ روی از جفا　　که بیرون کنندش زبان از قفا

چنین گفت مرد حقایق شناس | ازین بیش که گفتی ندارم هراس
من از بی زبانی ندارم غمی | که دانم که ناگفته داند همی
اگر بی نوائی برم در ستم | گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت | گرت نیک روزی بود خاتمت

حکایت

یکی مشت زن بخت روزی نداشت | نه اسباب شامش مهیا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدی به پشت | که روزی محال است خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار | دلش محنت آلود و تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره کش | گه از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین خلق | فرو می شدی آب تلخش بحلق
گه از کار آشفته بگریستی | که کس دید ازین صعب تر زیستی
کسان شهد نوشند و مرغ و بره | مرا روی نان می نبیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این | برهنه من و گربه را پوستین
دریغ ار فلک شیوه ساختی | که گنجی بدست من انداختی
مگر روزگاری هوس راندمی | ز خود گرد محنت بیفشاندمی

شنیدم که روزے زمینے بکافت　　عظامِ زنخدانِ پوسیده یافت

بخاک اندرش عقد بگسیخته　　گہرہاے دنداں فرو ریخته

دہاں بے زباں پند میگفت و راز　　که اے خواجه با بے مرادی بساز

نه این ست حالِ دہن زیرِ گل　　شکر خورده انگار یا خونِ دل

غم از گردشِ روزگاراں مدار　　که بیجا بگردد بسے روزگار

ہماں لحظه کیں خاطرش روے داد　　غم از خاطرش رخت یکسو نهاد

که اے نفسِ بے راے و تدبیر و ہش　　بکش بارِ تیمار خود را مکش

اگر بندۂ بار بر سر برد　　وگر سر باوجِ فلک بر برد

دراں دم که حالش دگرگوں شود　　بمرگ از سرش هردو بیروں شود

غم و شادمانی نماند ولیک　　جزاے عمل ماند و نامِ نیک

کرم پاے دارد نه دیهیم و تخت　　بده کز تو ایں ماند اے نیکبخت

مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم　　که پیش از تو بودست و بعد از تو هم

زر افشاں چو دنیا بخواهی گذاشت　　که سعدی در افشاند اگر زر نداشت

حکایت

حکایت کنند از جفا گسترے　　که فرماندهی داشت بر کشورے

در ایّام او روز مردم چو شام — شب از بیم او خوابِ مردم حرام

همه روز نیکاں ازو در بلا — بشب دستِ پاکاں ازو بر دعا

گروہے برِ شیخ آں روزگار — ز دستِ ستمگر گرستند زار

کہ اے پیرِ دانائے فرخندہ رائے — بگو ایں جواں را بترس از خدائے

بگفتا دریغ آیدم نامِ دوست — کہ ہر کس نہ در خوردِ پیغام اوست

کسے را کہ بینی ز حق برکراں — منہ با وے اے خواجہ حق درمیاں

حقت گفتم اے خسروِ نیک رائے — تواں گفت حق پیشِ مردِ خدائے

برِ مردِ ناداں نہ ریزم علوم — کہ ضائع کنم تخم در شورہ بوم

چو در وے نگیرد عدو داندم — برنجد بجان و برنجاندم

ترا عادت اے پادشہ حق رویست — دلِ مردِ حق گوے ازینجا قویست

نگیں خصلتے دارد اے نیکبخت — کہ در موم گیرد نہ در سنگِ سخت

عجب نیست گر ظالم از من بجاں — برنجد کہ دزد ست و من پاسباں

تو ہم پاسبانی بانصاف و داد — کہ حفظِ خدا پاسبانِ تو باد

ترا نیست منت ز روئے قیاس — خداوند را فضل و منت سپاس

کہ در کارِ خیرت بخدمت بداشت — نہ چوں دیگرانت معطل گذاشت

همه کس بمیدان کوشش درند — ولی گوی بخشش نه هر کس برند

تو حاصل نکردی بکوشش بهشت — خدا در تو خوی بهشتی سرشت

دلت روشن و وقت مجموع باد — قدم ثابت و پایه مرفوع باد

حیاتت خوش و رفتنت بر صواب — عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار

همی تا بر آید بتدبیر کار — مدارای دشمن به از کارزار

چو نتوان عدو را بقوت شکست — بنعمت بباید در فتنه بست

گر اندیشه داری ز دشمن گزند — به تعویذ احسان زبانش ببند

عدو را بجای خسک زر بریز — که احسان کند کند دندان تیز

بتدبیر شاید جهان خورد و بوس — چو دستی نشاید گزیدن ببوس

بتدبیر رستم در آید به بند — که اسفندیارش نجست از کمند

عدو را بفرصت توان کند پوست — پس او را مدارا چنان کن که دوست

حذر کن ز پیکار کمتر کسی — که از قطره سیلاب دیدم بسی

مزن تا توانی بر ابرو گره — که دشمن اگر چه زبون دوست به

بود دشمنش تازه و دوست ریش — کسی کش بود دشمن از دوست بیش

مزن با سپاهی ز خود بیشتر | که نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد | نه مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر چنگ | بنزدیک من صلح بهتر که جنگ
چو دست از همه حیلتی درگسست | حلال ست بردن به شمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ | وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ
که گر وی ببندد در کارزار | ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب | نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست | که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی | فزون گرددش کبر و گردن کشی
اچو دشمن در آمد بعجز از درت | بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن | ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد | که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد رویین ز پای | جوانان بشمشیر و پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مفر | چه دانی کز آنان که یابد ظفر
چو بینی که لشکر ز هم دست داد | به تنها مده جان شیرین بباد

اگر بر کناری برفتن بکوش — وگر در میان لبس دشمن بپوش

وگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست

شب تیره پنجه سوار از کمین — چو پانصد بشوکت بدرد زمین

چو خواهی بریدن بشب راهها — حذر کن نخست از کمینگاهها

میان دو لشکر چو یک روزه راند — سحر پنجه زورمندش نماند

تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن

چو دشمن شکستی میفگن علم — که بازش نیاید جراحت بهم

بسی در قفای هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران

هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت بزوبین و تیغ

بدنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشت شاه

سپه را نگهبانی شهریار — به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار

دلاور که باری تهور نمود — بباید بمقدارش اندر فزود

که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد ز پیکار یاجوج باک

سپاهی در آسودگی خوش بدار — که در حالت سختی آید بکار

کنون دست مردانِ جنگی ببوس / نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد ببرگ / چرا دل نهد روزِ هیجا بمرگ

نواحیِ ملک از کفِ بدسگال / بلشکر نگهدار و لشکر بمال

ملک را بود در عدو دست چیر / که لشکر دل آسوده باشند و سیر

بهای سر خویشتن می خورد / نه انصاف باشد که سختی برد

چو دارند گنج از سپاهی دریغ / دریغ آیدش دست بردن به تیغ

چه مردی کند در صفِ کارزار / چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار

به پیکارِ دشمن دلیران فرست / هژبران بناورد شیران فرست

به رای جهاندیدگان کار کن / که صید آزمودست گرگِ کهن

بترس از جوانانِ شمشیر زن / حذر کن ز پیرانِ بسیار فن

جوانانِ پیل افگنِ شیرگیر / ندانند دستانِ روباه پیر

خردمند باشد جهاندیده مرد / که بسیار گرم آزمودست و سرد

جوانانِ شایسته و بخت ور / ز گفتارِ پیران نپیچند سر

گرت مملکت باید آراسته / مده کارِ معظم بنو خاسته

سپه را مکن پیشرو جز کسی — که در جنگها بوده باشد بسی

نشاید سگالِ صیدی رواز پلنگ — ز روبه رمد شیرِ نادیده جنگ

چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار

بکشتی و نخچیر و آماج و گوی — دلاور شود مرد پرخاشجوی

بگرمابه پرورده عیش و ناز — برنجد چو بیند در جنگ باز

دو مردش نشانند بر پشتِ زین — بود کش زند کودکی بر زمین

یکی را که دیدی تو در جنگ پشت — بکش گر عدو در مصافش نکشت

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش — چو قربان پیکار بربست و کیش

اگر چون زنان جست خواهی گریز — مرو آب مردان جنگی مریز

سواری که بنمود در جنگ پشت — نه خود را که نام آوران را بکشت

تهور نیاید مگر زان دو یار — که افتند در حلقهٔ کارزار

دو همجنس و همسفره و همزبان — بکوشند در قلب هیجا بجان

که ننگ آیدش رفتن از پیش تیر — برادر بچنگالِ دشمن اسیر

چو بینی که یاران نباشند یار — هزیمت بجای غنیمت شمار

گفتار

دو تن پرور ای شاه کشور نواز — یکی اهل بازو دوم اهل راز

ز نام آوران گوی دولت برند — که دانا و شمشیرزن پرورند

هر آن کو قلم را نورزید و تیغ — بر او گر بمیرد مگو ای دریغ

قلم زن نگهدار و شمشیرزن — نه مطرب که مردی نیاید ز زن

نه مردیست دشمن در اسباب جنگ — تو مدهوش ساقی و آواز چنگ

بسا اهل دولت به بازی نشست — که دولت برفتش به بازی ز دست

گفتار

نگویم ز جنگ بداندیش ترس — در آوازهٔ صلح از او بیش ترس

بسا کس بروز آیت صلح خواند — چو شب شد سپه بر سر خفته راند

زره پوش خسپند مرد اوژنان — که بستر بود خوابگاه زنان

بباید نهان جنگ را ساختن — که دشمن نهان آورد تاختن

حذر کار مردان کار آگه است — یزک سد روئین لشکرگه است

گفتار

میان دو بدخواه کوتاه دست — نه فرزانگی باشد ایمن نشست

که گر هر دو با هم سگالند راز شود دست کوتاه ایشان دراز

یکی را به نیرنگ مشغول دار دگر را برآور ز هستی دمار

اگر دشمنی پیش گیرد ستیز به شمشیر تدبیر خونش بریز

برو دوستی گیر با دشمنش که زندان شود پیرهن بر تنش

چو در لشکر دشمن افتد خلاف تو بگذار شمشیر خود در غلاف

چو گرگان پسندند با هم گزند برآساید اندر میان گوسفند

چو دشمن به دشمن شود مشتغل تو با دوست بنشین به آرام دل

گفتار اندر ملاطفت دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی نگه دار پنهان ره آشتی

که لشکرکشان مغفر شکاف نهان صلح جستند و پیدا مصاف

دل مرد میدان نهانی بجوی که باشد که در پایت افتد چو گوی

چو سالاری از دشمن افتد به چنگ به کشتن درش کرد باید درنگ

که افتد کزین نیمه هم سروری بماند گرفتار در چنبری

وگر کشتی این بندی ریش را نبینی دگر بندی خویش را

نترسد که دورانش بندی کند که بر بستگان زورمندی کند

کسے بندیاں را بود دستگیر * که خود بوده باشد به بندے اسیر

اگر سر نهد بر خطِ سرورے * چو نیکش بداری نهد دیگرے

وگر خفته ده دل بدست آوری * ازاں به که صد ره شبیخوں بری

گفتار اندر حذر کردن از دشمنے که در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار * ز تلبیس ایمن مشو زینهار *

که گردد درونش بکینِ تو ریش * چو یاد آیدش مهر و پیوند خویش

بد اندیش را لفظ شیریں مبیں * که ممکن بود زهر در انگبیں

کسے جاں از آسیبِ دشمن ببرد * که مر دوستاں را بدشمن شمرد

نگهدارد آں شوخ در کیسه دُر * که بیند همه خلق را کیسه بُر

سپاہیے که عاصی شود از امیر * ورا تا توانی بخدمت مگیر

ندانست سالارِ خود را سپاس * ترا هم نداند ز عذرش هراس

بسوگند و عهد استوارش مدار * نگهبان پنهاں برو برگمار

نو آموز را ریسماں کن دراز * نه بگسل که دیگر نه بینیش باز

چو اقلیمِ دشمن بجنگ و حصار * بگیری بزندانیانش سپار

که بندی چو دنداں بخوں در برد * ز حلقوم بیدادگر خوں خورد

چو برگشته‌ای از دست دشمن برآر | رعیت بسامان‌تر از وی بدار
که گر باز کوبد در کارزار | برآرد عوام از دماغش دمار
وگر شهریان را رسانی گزند | در شهر بر روی دشمن ببند
مگو دشمن تیغ زن بر در است | که انباز دشمن بشهر اندر است
بتدبیر جنگ بداندیش کوش | مصالح بیندیش و نیت بپوش
منه در میان راز با هر کسی | که جاسوس همکاسه دیدم بسی
سکندر که با شرقیان حرب داشت | در خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد | چپ آوازه افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزم تو چیست | بران رای و دانش بباید گریست
کرم کن نه پرخاش و کین آوری | که عالم بزیر نگین آوری
چو کاری برآید بلطف و خوشی | چه حاجت به تندی و گردنکشی
نخواهی که باشد دلت دردمند | دل دردمندان برآور ز بند
ببازو توانا نباشد سپاه | برو همت از ناتوانان بخواه
دعای ضعیفان امیدوار | ز بازوی مردی به آید بکار
هر آنکه استعانت بدرویش برد | اگر با فریدون زد از پیش برد

انتخاب از شاهنامهٔ فردوسی

بر تخت نشستن کیومرث اوّل ملوک عجم و رشک بردن دیو اهرمن براو

سخنگوی دهقان چه گوید نخست ... که نام بزرگی بگیتی که جست

که بود آنکه دیهیم بر سر نهاد ... ندارد کس از روزگاران بیاد

مگر کز پدر یاد دارد پسر ... بگوید ترا یک بیک از پدر

که نام بزرگی که آورد پیش ... کرا بود زان برتران پایه بیش

پژوهندهٔ نامهٔ باستان ... که از پهلوانان زند داستان

چنین گفت کآیینِ تخت و کلاه ... کیومرث آورد و او بود شاه

چو آمد به برجِ حمل آفتاب ... جهان گشت با فرّ و آیین و آب

بتابید زانسان ز برج بره ... که گیتی جوان گشت زو یکسره

کیومرث شد بر جهان کدخدای ... نخستین بکوه اندرون ساخت جای

سرِ بخت و تختش برآمد ز کوه — پلنگینه پوشید خود با گروه

ازو اندر آمد همی پرورش — که پوشیدنی نو بد و نو خورش

بگیتی درون سال سی شاه بود — بخوبی چو خورشید برگاه بود

همی تافت از تخت شاهنشهی — چو ماهِ دو هفته ز سروِ سهی

دد و دام و هر جانور کش بدید — ز گیتی بنزدیکِ او آرمید

دوتا می شدندے بر تخت اوے — ازان فره و بر شده بخت اوے

برسم نماز آمدندیش پیش — ازان جایگه برگرفتند کیش

پسر بد مراو را یکے خوبروے — هنرمند همچون پدر نامجوے

سیامک بدش نام و فرخنده بود — کیومرث را دل بدو زنده بود

زگیتی بدیدارِ او شاد بود — که بس بار ور شاخِ بنیاد بود

بجانش بر از مهر گریان بدے — ز بیمِ جدائیش بریان بدے

چنین ست آئین و رسمِ جهان — پدر را بفرزند باشد توان

برآمد برین کار یک روزگار — فروزنده شد دولتِ شهریار

بگیتی نبودش کسے دشمنا — جز اندر نهان ریمن آهرمنا

برشک اندر آهرمنِ بدسگال — همی راے زد تا ببالید بال

یکی بچه بودش چو گرگ سترگ — دلاور شده با سپاه بزرگ
سیه کرد و نزدیک او راه جست — همی تخت و دیهیم کی شاه جست
جهان شد بران دیو بچه سیاه — ز بخت سیامک هم از بخت شاه
همی گفت با هر کسی راز خویش — جهان کرد یکسر پر آواز خویش
کیومرث ازین خود کی آگاه بود — که تخت مهی را جز او شاه بود
یکایک بیامد خجسته سروش — بسان پری پلنگینه پوش
بگفتش براز این سخن در بدر — که دشمن چه سازد همی با پدر

رفتن سیامک بجنگ دیو و کشته شدن او

سخن چون بگوش سیامک رسید — ز کردار بدخواه دیو پلید
دل شاه بچه در آمد بجوش — سپاه انجمن کرد و بگشاد گوش
بپوشید تن را بچرم پلنگ — که جوشن نبد آنگه آیین جنگ
پذیره شده دیو را جنگجوی — سپه را چو روی اندر آمد بروی
سیامک بیامد برهنه تنا — برآویخت با پور آهرمنا ۱۰
بزد چنگ وارونه دیو سیاه — دوتا اندر آورد بالای شاه

فگند آں تنِ شاہزادہ بخاک   بچنگال کردش کمرگاہ چاک

سیامک براے خود و دست دیو   تبہ گشت و ماند انجمن بے خدیو

چو آگہ شد از مرگِ فرزند شاہ   ز تیمار گیتی برو شد سیاہ

فرود آمد از تخت ویلہ کناں   زناں بر سر و دست و بازو کناں

دو رخسارہ پر خون و دل سوگوار   دژم کرد بر خویشتن روزگار

خروشے برآمد ز لشکر ہزار   کشیدند صف بر درِ شہریار

ہمہ جامہا کردہ پیروزہ رنگ   دو چشماں پر از خون و رخ باد رنگ

دد و مرغ و نخچیر گشتہ گروہ   برفتند ویلہ کناں سوے کوہ

برفتند با سوگواری و درد   ز درگاہِ کے شاہ برخاست گرد

نشستند سالے چنیں سوگوار   پیام آمد از داورِ کردگار

درود آوریدش خجستہ سروش   کزیں بیش مخروش و بازآر ہوش

سپہ ساز و برکش بفرمان من   برآور یکے گرد زاں انجمن

ازاں بدکنش دیو روے زمیں   بپرداز و پردختہ کن دل ز کیں

کئے نامور سر سوِ آسماں   برآورد و بدخواست بر بدگماں

بداں برتری نام یزدانش را   بخواند و بپالود مژگانش را

وزاں پس کمین سیامک شتافت   شب و روز آرام و خفتن نیافت

رفتنِ ہوشنگ و کیومرث بجنگِ دیو سیاہ و کشتہ شدنِ دیو و مردنِ کیومرث

سیامک خجستہ یکے پور داشت   کہ نزدِ نیا جاے دستور داشت

گرانمایہ را نام ہوشنگ بود   تو گفتی ہمہ ہوش و فرہنگ بود

بنزدِ نیا یادگارِ پدر   نیا پروریدہ مراو را ببر

نیایش بجاے پسر داشتے   جز او بر کسے چشم نگماشتے

چو بنہاد دل کینہ و جنگ را   بخواند آں گرانمایہ ہوشنگ را

ہمہ گفتنیہا بدو باز گفت   ہمہ رازہا بر کشاد از نہفت

کہ من لشکرے کرد خواہم ہمی   خروشے برآورد خواہم ہمی

ترا بود باید ہمی پیش رو   کہ من رفتنی ام تو سالارِ نو

پری و پلنگ انجمن کرد و شیر   ز درندگاں گرگ و ببر دلیر

بفرمان شاہجہاں بد ہمہ   سپاہی و وحشی و مرغ و رمہ

سپاہِ دد و دام و مرغ و پری   سپہدار باکبر کند آوری

پس پشت لشکر کیومرث شاه ‌‌ ‌ ‌ نبیره به پیش اندرون با سپاه

بیامد سیه دیو با ترس و باک ‌ ‌ ‌ همی بآسمان بر پراگنده خاک

ز هرای درندگان چنگ دیو ‌ ‌ ‌ شده سست بر خشم کیهان خدیو

بهم درفتادند هر دو گروه ‌ ‌ ‌ شدند از دد و دام دیوان ستوه

بیازید هوشنگ چون شیر چنگ ‌ ‌ ‌ جهان کرد بر دیو نستوه تنگ

کشیدش سراپای یکسر دوال ‌ ‌ ‌ سپهبد برید آن سر بی‌همال

بپای اندر افگند و بسپرد خوار ‌ ‌ ‌ دریده برو چرم و برگشته کار

چو آمد مر آن کینه را خواستار ‌ ‌ ‌ سر آمد کیومرث را روزگار

برفت و جهان مرد ری ماند ازوی ‌ ‌ ‌ نگر تا کرا نزد او آبروی

جهان سربسر چون فسانه است بس ‌ ‌ ‌ نماند بد و نیک بر هیچ کس

جهان فریبنده را گرد کرد ‌ ‌ ‌ ره سود بنمود و مایه نخورد

بر تخت نشستن هوشنگ و برآوردن آهن از سنگ

جهاندار هوشنگ با رای و داد ‌ ‌ ‌ بجای نیا تاج بر سر نهاد

بگشت از برش چرخ سالی چهل ‌ ‌ ‌ پر از هوش مغز و پر از داد دل

چو بنشست بر جایگاه مهی — چنین گفت بر تختِ شاهنشهی
که بر هفت کشور منم پادشا — بهر جای پیروز و فرمان روا
بفرمانِ یزدانِ پیروزگر — بداد و دهش تنگ بسته کمر
وزان پس جهان یکسر آباد کرد — همه روی گیتی پر از داد کرد
نخستین یکی گوهر آمد بچنگ — بآتش ز آهن جدا کرد سنگ
سرمایه کرد آهنِ آبگون — کزان سنگ خارا کشیدش برون
چو بشناخت آهنگری پیشه کرد — کجا زد تبر و اره و تیشه کرد
چو این کرده شد چاره آب ساخت — ز دریا بر آورد و هامون نواخت
بجوی انگهی آب را راه کرد — بفرِ کئی رنج کوتاه کرد
چو آگاه مردم بران بر فزود — پراگندنِ تخم و کشت و درود
بسیچید پس هر کسی نانِ خویش — بورزید و بشناخت سامانِ خویش
ازان پیش کین کارها شد بسیچ — نبد خوردنیها جز از میوه هیچ
همه کارِ مردم نبودی ببرگ — که پوشیدنی شان همه بود برگ
پرستیدنِ ایزدی بود بیش — نیا را همین بود آیین و کیش
بسنگ اندر آتش ازو شد پدید — کزو روشنی در جهان گسترید

بنیاد نهادن جشن سده

یکے روز شاہِ جہاں سوے کوہ   گذر کرد با چند کس ہم گروہ
پدید آمد از دور چیزے دراز   سیہ رنگ و تیرہ تن و تیز تاز
دو چشم از بر سر چو دو چشمہ خوں   ز دود دہانش جہاں تیرہ گوں
نگہ کرد ہوشنگ با ہوش و سنگ   گرفتش یکے سنگ و شد پیش جنگ
بزورِ کیانی بیازید دست   جہاں سوز مار از جہاں جو بجست
برآمد بسنگِ گراں سنگ خرد   ہمان و ہمیں سنگ بشکست خرد
فروغے پدید آمد از ہر دو سنگ   دلِ سنگ گشت از فروغ آذرنگ
نشد مار کشتہ ولیکن ز راز   پدید آمد آتش ازاں سنگ باز
ہر آنکس کہ بر سنگ آہن زدے   ازو روشنائی پدید آمدے
جہاندار پیشِ جہان آفریں   نیایش ہمی کرد و خواند آفریں
کہ اورا فروغے چنیں ہدیہ داد   ہمیں آتش آنگاہ قبلہ نہاد
بگفتا فروغیست ایں ایزدی   پرستید باید اگر بخردی
شب آمد برافروخت آتش چو کوہ   ہماں شاہ در گردِ او با گروہ

یکی جشن کرد آن شب و باده خورد
سده نام آن جشن فرخنده کرد

ز هوشنگ ماند این سده یادگار
بسی باد چون او دگر شهریار

کز آباد کردن جهان شاد کرد
جهانی به نیکی ازو یاد کرد

بدان ایزدی فر و جاه کیان
ز نخچیر گور و گوزن ژیان

جدا کرد گاو و خر و گوسپند
بورز آورید آنچه بد سودمند

جهاندار هوشنگ با هوش گفت
بدارید شان را جدا جفت جفت

بدیشان بورزید و زیشان خورید
همی خویشتن باج را پرورید

ز پویندگان هر که مویش نکوست
بکشت و ز ایشان برآهیخت پوست

چو سنجاب و قاقم چو روباه نرم
چهارم سمورست کش موی گرم

برینگونه از چرم پویندگان
بپوشید بالای گویندگان

برنجید و گسترد و خورد و سپرد
برفت و جز از نام نیکی نبرد

چهل سال با شادکامی و ناز
بداد و دهش بود آن سرفراز

بسی رنج برد اندران روزگار
بافسون و اندیشه بی شمار

چو پیش آمدش روزگار بهی
ازو مردری ماند تخت مهی

زمانه ندادش زمانی درنگ
شد آن شاه هوشنگ با رای و هنگ

نپیوست خواہد جہاں با تو مہر | نہ نیز آشکارا نمایدت چہر

بر تخت نشستنِ طہمورث و پیدا کردن آئینِ رشتن و رام کردنِ جانوراں

پسر بد مر او را یکے ہوشمند | گرانمایہ طہمورثِ دیوبند
بیامد بتختِ پدر بر نشست | بشاہی کمر بر میاں بر ببست
ہمہ موبداں را ز لشکر بخواند | بچربی چہ مایہ سخنہا براند
چنیں گفت کامروز ایں تخت و گاہ | مرا زیبد و تاج و گرز و کلاہ
جہاں از بدیہا بشویم برائے | پس آنگہ کنم درگہی گرد پائے
ز ہر جائے کوتہ کنم دست دیو | کہ من بود خواہم جہاں را خدیو
ہر آں چیز کاندر جہاں سودمند | کنم آشکارا گشایم ز بند
پس از پشت میش و برہ پشم و موے | برید و برشتن نہاد او روے
بکوشش ازاں کرد پوشش بجائے | بگستردنی بد ہم او رہنمائے
ز پویندگاں ہر کہ بد تیز رو | خورش کردشاں سبزہ و کاہ و جو
رمندہ دداں را ہمہ بنگرید | سیہ گوش و یوز از میاں برگزید

بچاره بیاوردش از دشت و کوه — بسی بند آمد آنکه بد زان گروه

ز مرغان همان آنکه بد نیک ساز — چو باز و چو شاهین گردن فراز

بیاورد و آموختن شان گرفت — جهانے بدو ماند اندر شگفت

بفرمود شان تا نوازند گرم — نخوانند شان جز بآواز نرم

چو این کرده شد ماکیان و خروس — کجا بر خروشد گهِ زخم کوس

بیاورد یکسر چنان چون سزید — نهفته همه سودمندی گزید

چنین گفت کاین را نیایش کنید — جهان آفرین را ستایش کنید

که او داد مان بر دوان دستگاه — ستایش مر او را که بنمود راه

مر او را یکے پاک دستور بود — که رایش ز کردارِ بد دور بود

خنیده بهر جاے و شیداسپ نام — نزد جز به نیکی بهر جاے گام

ز خوردن همه روز بربسته لب — به پیشِ جهاندار بر پاے شب

همان بر دلِ هر کسے بود دوست — نمازِ شب و روزه آیینِ اوست

سرِ مایه بد اخترِ شاه را — وزو بسته بد جانِ بدخواه را

همه راهِ نیکی نمودے بشاه — همه از راستی خواستے پایگاه

چنان شاه پالوده گشت از بدی — که تابید ازو فرهٔ ایزدی

چو دستور باشد چنین کاردان — توشه راه هنر نیز بسیار دان
برفت اهرمن را بافسون ببست — چو بر تیز رو بارگی برنشست
زمان تا زمان زینش برساختی — همی گرد گیتیش برتاختی

بند کردنِ طهمورث دیوان و مُردن او

چو دیوان بدیدند کردار اوی — کشیدند گردن ز گفتار اوی
شدند انجمن دیو بسیار مر — که پردخته مانند ازو تاج زر
چو طهمورث آگه شد از کارِشان — برآشفت و بشکست بازارِ شان
بفرِ جهاندار بسته میان — بگردن برآورد گرزِ گران
همه نره دیوان و افسون گران — برفتند جادو سپاهی گران
دمنده سیه دیوشان پیش رو — همی بآسمان برکشیدند غو
هوا تیره فام و زمین تیره گشت — دو دیده درو اندرون خیره گشت
جهاندار طهمورث بافرین — بیامد کمربسته رزم و کین
زیکسو غو آتش و دود دیو — زیکسو دلیران گیهان خدیو
یکایک بیاراست با دیو جنگ — نبُد جنگشان را فراوان درنگ

ازایشان دو بهره بافسون ببست — دگرشان بگرز گران کرد پست

کشیدندشان خسته و بسته خوار — بجان خواستند آنگهی زینهار

که مارا مکش تا یکی نو هنر — بیاموزی از ماکت آید ببر

کی نامور دادشان زینهار — بدان تا نهانی کنند آشکار

چو آزادشان شد سر از بند اوی — بجستند ناچار پیوند اوی

نوشتن بخسرو بیاموختند — دلش را بدانش برافروختند

نوشتن یکی نه که نزدیک سی — چه رومی چه تازی و چه پارسی

چه هندی و چینی و چه پهلوی — نگاریدن آن کجا بشنوی ⁘

جهاندار سی سال ازین بیشتر — چگونه پدید آوریدی هنر

برفت و سر آمد برو روزگار — همه رنج او ماند ازو یادگار

جهانا مپرور چو خواهی درود — چو می بدروی پروریدن چه سود

برآری یکی را به چرخ بلند — سپاریش ناگه بخاک نژند

بر تخت نشستن جمشید و پیدا کردن آلات جنگ و آموختن دیگر هنرها مردم

چو رفت از میان نامور شهریار — پسر شد بجای پدر نامدار

گرانمایه جمشید فرزند اوی ‏ کمر بسته و دل پر از پند اوی

برآمد بر آن تختِ فرخ پدر ‏ برسم کیان بر سرش تاج زر

کمر بست با فرّ شاهنشهی ‏ جهان سر بسر گشته او را رهی

زمانه برآسود از داوری ‏ بفرمانِ او دیو و مرغ و پری

جهان را فزوده بدو آبروی ‏ فروزان شده تختِ شاهی بدوی

منم گفت با فرّهٔ ایزدی ‏ همم شهریاری و همم موبدی

بدان را ز بد دست کوته کنم ‏ روان را سوی روشنی ره کنم

نخست آلتِ جنگ را دست برد ‏ درِ نام جستن بگردان سپرد

بفرّ کیی نرم کرد آهنا ‏ چو خود و زره کرد و چون جوشنا

چو خفتان و چون درع و برگستوان ‏ همه کرد پیدا بروشن روان

بدین اندرون سال پنجاه رنج ‏ ببرد و ازین ساز بنهاد گنج

دگر پنجه اندیشهٔ جامه کرد ‏ که پوشند هنگام ننگ و نبرد

ز کتان و ابریشم و موی و قز ‏ قصب کرد پُرمایه دیبا و خز

بیاموختشان رشتن و تافتن ‏ بتار اندرون پود را بافتن

چو شد بافته شستن و دوختن ‏ گرفتند ازو یکسر آموختن

چو این کرده شد ساز دیگر نهاد   زمانه بدو شاد و او نیز شاد

ز هر پیشه ور انجمن گرد کرد   بدین اندرون نیز پنجاه خورد

گروهی که کاتوزیان خوانیش   برسم پرستندگان دانیش

جدا کردشان از میان گروه   پرستنده را جایگه کرد کوه

بدان تا پرستش بود کارشان   نوان پیش روشن جهاندارشان

صفی بر دگر دست بنشاندند   همی نام نیساریان خواندند

کجا شیر مردان جنگ آورند   فروزندهٔ لشکر و کشورند

کزایشان بود تخت شاهی بجاے   وزایشان بود نام مردی بپاے

نسودی سه دیگر گره را شناس   کجا نیست برکس ازایشان سپاس

بکارند و ورزند و خود بدروند   بگاه خورش سرزنش نشنوند

ز فرمان سرآزاده خود زنده پوش   ز آواز بیغاره آسوده گوش

برآسوده از داور و گفتگوے   تن آباد و آباد گیتی بدوے

چه گفت آن سخنگوے آزاد مرد   که آزاده را کاهلی بنده کرد

چهارم که خوانند آهنو خوشی   همان دست ورزان با سرکشی

کجا کارشان همگنان پیشه بود   روانشان همیشه پر اندیشه بود

بدیں اندروں سال پنجاہ نیز بخورد و بہ بخشید بسیار چیز ؎
ازیں ہر یکے را یکے پایگاہ سزاوار بگزید بنمود راہ
کہ تا ہر کس اندازۂ خویش را ببیند بداند کم و بیش را
ازاں پس کہ اینہا شد آراستہ شہنشاہ با دانش و خواستہ
بفرمود دیوان ناپاک را بآب اندر آمیختن خاک را
ہر آنچہ از گل آمد چو بشناختند سبک خشت را کالبد ساختند
بسنگ و بہ گچ دیو دیوار کرد نخست از برش ہندسی کار کرد
چو گرمابہ و کاخہاے بلند چو ایواں کہ باشد پناہ از گزند
ز خارا گہر جست یک روزگار ہمی کرد زو روشنی خواستار
بچنگ آمدش چند گونہ گہر چو یاقوت و بیجادہ و سیم و زر
ز خارا بافسوں بروں آورید شد آراستہ بندہا را کلید
دگر بوہاے خوش آورد باز کہ دارند مردم ببویش نیاز
چو بان و چو کافور چوں مشک ناب چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب
پزشکی و درمان ہر دردمند ؎ در تندرستی و راہ گزند
ہمہ رازہا نیز کرد آشکار جہاں را نیامد چنو خواستار

گذر کرد ازاں پس بکشتی بر آب
ز کشور بکشور بر آمد شتاب

چنیں سال پنجہ بورزید نیز
ندید از ہنر بر خرد بستہ چیز

ہمہ کردنیہا چو آمد پدید
بگیتی جز از خویشتن را ندید

چو آں کارہاے وے آمد بجاے
ز جاے مہی برتر آورد پاے

بفرِّ کیانی یکے تخت ساخت
چہ مایہ بدو گوہر اندر نشاخت

کہ چوں خواستے دیو برداشتے
ز ہامون بگردوں برافراشتے

چو خورشیدِ تاباں میانِ ہوا
نشستہ برو شاہِ فرماں روا

جہاں انجمن شد برِ تختِ اوے
ازاں بر شدہ فرّۂ بخت اوے

بہ جمشید بر گوہر افشاندند
مرآں روز را روزِ نو خواندند

سرِ سالِ نو ہرمزِ فرّودیں
برآسودہ از رنج تن دل ز کیں

بہ نوروز نو شاہِ گیتی فروز
براں تخت بنشست فیروز روز

بزرگاں بشادی بیاراستند
مے و رود و رامشگراں خواستند

چنیں جشنِ فرّخ ازاں روزگار
بماندہ ازاں خسرواں یادگار

چنیں سال سہ صد ہمی رفت کار
ندیدند مرگ اندراں روزگار

نیارست کس کرد بیکاریے
نہ بُد درد مستندی و بیماریے

ز رنج و ز بدشان نبود آگهی — میان بسته دیوان بسان رهی

یکی تخت پرمایه کرده بپای — برو بر نشسته جهان کدخدای

نشسته بر آن تخت جمشید کی — بچنگ اندرون خسروی جام می

مر آن تخت را دیو برداشته — ز هامون بابر اندر افراشته

برافراز تخت سپهبد زده — سراسر ز مرغان همه صف زده

بفرمانش مردم نهاده دو گوش — ز رامش جهان پر ز آوای نوش

چنین تا بر آمد برین سالیان — همی تافت از شاه فر کیان

جهان بد بآرام از آن شاهکام — ز یزدان بدو نو بنو بد پیام

برگشتن جمشید از فرمان خدا و برگشتن روزگار از و

چو چندین بر آمد برین روزگار — ندیدند جز خوبی از شهریار

جهان سر بسر گشته او را رهی — نشسته جهاندار با فرهی

یکایک به تخت مهی بنگرید — بگیتی جز از خویشتن کس ندید

منی کرد آن شاه یزدان شناس — ز یزدان بپیچید و شد ناسپاس

گرانمایگان را ز لشکر بخواند — چه مایه سخن پیش ایشان براند

چنین گفت با سالخورده مهان	که جز خویشتن را ندانم جهان
هنر در جهان از من آمد پدید	چو من تاجور تخت شاهی ندید
جهان را بخوبی من آراستم	ز روی زمین رنج من کاستم
خور و خواب و آرامتان از من است	همان پوشش و کامتان از من است
بزرگی و دیهیم و شاهی مراست	که گوید که جز من کسی پادشاست
بدارو و درمان جهان گشت راست	که بیماری و مرگ کس را نخاست
جز از من که برداشت مرگ از کسی	وگر بر زمین شاه باشد بسی
شما را ز من هوش و جان در تن است	بمن نگرود هر که آهرمن است
گر ایدون که دانید من کردم این	مرا خواند باید جهان آفرین
همه موبدان سر فگنده نگون	چرا کس نیارست گفتن نه چون
چو این گفته شد فر یزدان ازوی	گسست و جهان شد پر از گفت و گوی
سه و بیست سال از در بارگاه	پراگنده گشتند یکسر سپاه
منی چون بپیوست با کردگار	شکست اندر آورد و برگشت کار
چه گفت آن سخنگوی با فر و هوش	چو خسرو شدی بندگی را بکوش
به یزدان هر آنکس که شد ناسپاس	بدلش اندر آید ز هر سو هراس

به جمشید بر تیره‌گون گشت روز — همی کاست زو فرّ گیتی فروز

ازو پاک یزدان چو شد خشمناک — بدانست و شد شاه با ترس و باک

که آزرده شد پاک یزدان ازوی — بدان درد درمان ندیدند روی

همی راند جمشید خون در کنار — همی کرد پوزش بر کردگار

همی کاست زو فرّهٔ ایزدی — برآورده بر روی ننگ و بدی

داستان مرداس تازی پدر ضحاک

یکی مرد بود اندران روزگار — ز دشت سواران نیزه گذار

گرانمایه هم شاه و هم نیک مرد — ز ترس جهاندار با باد سرد

که مرداس نام گرانمایه بود — بداد و دهش برترین پایه بود

مر او را ز دوشیدنی چارپای — ز هر یک هزار آمدندی بجای

بز و اشتر و میش را هم چنین — بدوشندگان داده بد پاک دین

همان گاو دوشا بفرمان بری — همان تازی اسپ رمنده فری

بشیر آن کسی را که بودی نیاز — بدان خواسته دست بردی فراز

پسر بد مر آن پاک دین را یکی — کش از مهر بهره نبود اندکی

جهان جوی را نام ضحاک بود　　　دلیر و سبکسار و ناپاک بود

همان بیوراسپش همی خواندند　　　چنین نام بر پهلوی راندند

کجا بیور از پهلوانی شمار　　　بود بر زبان دری ده هزار

از اسپان تازی بزرین ستام　　　ورا بود بیور چو بردند نام

شب و روز بودے دو بهره بزین　　　ز راه بزرگی نه از بهر کین

چنان بد که ابلیس روزے پگاه　　　بیامد بسان یکی نیک خواه

دل مهتر از راه نیکی ببرد　　　جوان گوش گفتار او را سپرد

همانا خوش آمدش گفتار اوے　　　نبود آگه از زشت کردار اوے

بدو داد هوش و دل و جان پاک　　　پراگنده بر تارک خویش خاک

چو ابلیس دانست کو دل بداد　　　بر افسانه‌اش گشت نهمار شاد

فراوان سخن گفت زیبا و نغز　　　جوان راز دانش تهی بود مغز

همی گفت دارم سخنها بسے　　　که آن را جز از من نداند کسے

جوان گفت برگوے چندین مپاے　　　بیاموز ما را تو اے نیک راے

بدو گفت پیمانت خواهم نخست　　　پس آنگه سخن برگشایم درست

جوان ساده دل بود فرمانش کرد　　　چنان کو بفرمود سوگند خورد

که راز تو با کس نگویم ز بن — ز تو بشنوم هر چه گویی سخن

بدو گفت جز تو کسی در سرای — چرا باید ای نامور کدخدای

چه باید پدر چون پسر چون تو بود — یکی پندت از من بباید شنود

زمانه بدین خواجه سالخورد — همی دیر ماند تو اندر نورد

بگیر این سر مایه ور گاه اوی — ترا زیبد اندر جهان جاه اوی

برین گفته من چو داری وفا — جهان را تو باشی همی کدخدا

چو ضحاک بشنید اندیشه کرد — ز خون پدر شد دلش پر ز درد

بابلیس گفت این سزاوار نیست — دگر گوی کین از در کار نیست

بدو گفت اگر بگذری زین سخن — بتابی ز پیمان و سوگند من

بماند بگردنت سوگند و بند — شوی خوار ماند پدرت ارجمند

سر مرد تازی بدام آورید — چنان شد که فرمان او برگزید

بپرسید کاین چاره با من بگوی — چه رویست این را بهانه مجوی

بدو گفت من چاره سازم ترا — بخورشید سر بر فرازم ترا

تو در کار خاموش می‌باش و بس — نباید مرا یاری از هیچ کس

چنان چون ببایدش بسازم تمام — تو تیغ سخن برمکش از نیام

مر آن پادشا را در اندر سرای — یکی بوستان بود بس دلگشای

گرانمایه شبگیر برخاستی — ز بهر پرستش بیاراستی

سر و تن بشستی نهفته بباغ — پرستنده با وی نبردی چراغ

بر آن راه واژونه دیو نژند — یکی ژرف چاهی بره بر بکند

پس ابلیس بیره سر ژرف چاه — بخاشاک پوشید و بسپرد راه

سر تازیان مهتر نامجوی — شب آمد سو باغ بنهاد روی

چو آمد بنزدیک آن ژرف چاه — یکایک نگون شد سر بخت شاه

بچاه اندر افتاد و بشکست پست — شد آن نیک دل مرد یزدان پرست

بهر نیک و بد شاه آزاد مرد — بفرزند بر نازده باد سرد

همی پروریدش بناز و برنج — بدو بود شاد و بدو داد گنج

چنان بدگهر شوخ فرزند اوی — بجست از ره مهر پیوند اوی

بخون پدر گشته همداستان — ز دانا شنیدستم این داستان

که فرزند بد گر بود نره شیر — بخون پدر هم نباشد دلیر

مگر در نهانش سخن دیگر است — پژوهنده را راز با مادر است

پسر کو رها کرد رسم پدر — تو بیگانه خوان و مخوانش پسر

سبک مایه ضحاک بیدادگر — بدین چاره بگرفت گاه پدر

بسر برنهاد افسر تازیان — بر ایشان ببخشود سود و زیان

چو ابلیس پیوسته دید آن سخن — یکی بند بد را نو افگند بن

بدو گفت چون سوی من تافتی — ز گیتی همه کام دل یافتی

اگر همچنین نیز فرمان کنی — نپیچی ز فرمان و پیمان کنی

جهان سربسر پادشاهی تراست — دد و مردم و مرغ و ماهی تراست

چو این گفته شد ساز دیگر گرفت — دگرگونه چاره دگر بدای شگفت

جوانی برآراست از خویشتن — سخنگوی و بینا دل و پاک تن

همیدون بضحاک بنهاد روی — نبودش بجز آفرین گفت و گوی

بدو گفت اگر شاه را درخورم — یکی نامور مرد خوالیگرم

چو بشنید ضحاک بنواختش — ز بهر خورش جایگه ساختش

کلید خورشخانهٔ پادشا — بدو داد دستور فرمانروا

فراوان نبود آن زمان پرورش — که کمتر بد از خوردنیها خورش

پس آهرمن بدکنش رای کرد — بدل کشتن جانور جای کرد

خورش زردهٔ مرغ دادش نخست — بدان داشتش یک زمان تندرست

ز هر گوشت از مرغ و از چارپاے　　　خورش کرده آورد یک یک بجاے

بخونش بپرورد برسان شیر　　　بدان تا کند پادشہ را دلیر

سخن ہرچہ گویدش فرمان کند　　　بفرمان او دل گروگان کند

بخورد و برو آفرین کرد سخت　　　مزه یافت زان ہنر شور بخت

چنین گفت ابلیس نیرنگ ساز　　　کہ جاوید زی شاہ گردن فراز

کہ فردات زین گونہ سازم خورش　　　کزو آیدت سربسر پرورش

برفت و ہمہ شب سگالش برفت　　　کہ فردا چہ سازد ز خوردن شگفت

دگر روز چون گنبد لاجورد　　　برآورد و بنمود یاقوت زرد

خورشہا ز کبک و تذرو سپید　　　بسازید و آمد دلی پر امید

شہ تازیان چون بخوان دست برد　　　سر کم خرد مہر او را سپرد

سوم روز خوان را بہ مرغ و برہ　　　بیاراستش گونہ گون یکسرہ

بروز چہارم چو بنہاد خوان　　　خورش ساخت از پشت گاو جوان

بدو اندرون زعفران و گلاب　　　ہمان سال خوردہ مے و مشک ناب

چو ضحاک دست اندر آورد و خورد　　　شگفت آمدش زان ہشیوار مرد

بدو گفت بنگر کہ تا آرزوے　　　چہ خواہی بخواہ از من اے نیک خوے

خورش گر بدو گفت کای پادشا همیشه بزی شاد و فرمان روا

مرا دل سراسر پر از مهر تست همه توشهٔ جانم از چهر تست

یکی حاجتستم بنزدیک شاه وگرچه مرا نیست آن پایگاه

که فرمان دهد تا سر کتف اوی ببوسم بمالم برو چشم و روی

چو ضحاک بشنید گفتار اوی نهانی ندانست بازار اوی

بدو گفت دادم من این کام تو بلندی بگیرد ازین نام تو

چو بوسید شد بر زمین ناپدید کس اندر جهان این شگفتی ندید

دو مار سیه از دو کتفش برست غمی گشت و از هر سوی چاره جست

سرانجام ببرید هر دو ز کفت سزد گر بمانی ازین در شگفت

چو شاخ درخت آن دو مار سیاه برآمد دگر باره از کتف شاه

پزشکان فرزانه گرد آمدند همه یک بیک داستانها زدند

ز هر گونه نیرنگها ساختند مر آن درد را چاره نشناختند

بسان پزشکی پس ابلیس تفت بفرزانگی نزد ضحاک رفت

بدو گفت کین بودنی کار بود بمان تا چه گردد نباید درود

خورش ساز و آرامشان ده بخورد نشاید جز این چاره‌ای نیز کرد

بجز مغز مردم مده‌شان خورش — مگر خود بمیرند ازین پرورش
دوای تو جز مغز آدم چو نیست — برین درد و درمان بباید گریست
بروزی دو کس بایدت کشت زود — پس از مغز سرشان بباید درود
سر نره دیوان ازین جست و جوی — چه جست و چه دید اندرین گفت و گوی
مگر تا یکی چاره سازد نهان — که پردخته ماند ز مردم جهان

تباه شدن روزگار جمشید از دست ضحاک

ازان پس برآمد ز ایران خروش — پدید آمد از هر سوی جنگ و جوش
سیه گشت رخشنده روز سپید — گسستند پیوند از جمشید
برو تیره شد فره ایزدی — بکژی گرایید و نابخردی
پدید آمد از هر سوی خسروی — یکی نامجویی ز هر پهلوی
سپه کرده و جنگ را ساخته — دل از مهر جمشید پرداخته
یکایک از ایران برآمد سپاه — سوی تازیان برگرفتند راه
شنیدند کانجا یکی مهتر است — پر از هول آن اژدها پیکر است
سواران ایران همه شاه جوی — نهادند یکسر بضحاک روی

به شاهی برو آفرین خواندند   ورا شاه ایران زمین خواندند

کی اژدهافش بیامد چو باد   به ایران زمین تاج بر سر نهاد

از ایران و از تازیان لشکری   گزین کرد گردان هر کشوری

سوی تخت جمشید بنهاد روی   چو انگشتری کرد گیتی بروی

چو جمشید را بخت شد کندرو   به تنگ آوریدش جهاندار نو

برفت و بدو داد تخت و کلاه   بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه

نهان گشت و گیتی برو شد سیاه   سپردش به ضحاک تخت و کلاه

چو صد سالش اندر جهان کس ندید   ز چشم همه مردمان ناپدید

صدم سال روزی به دریای چین   پدید آمد آن شاه ناپاک دین

چو ضحاکش آورد ناگه به چنگ   یکایک ندادش زمانی درنگ

به اره مر او را به دو نیم کرد   جهان را از او پاک و بی بیم کرد

نهان بود چند از دم اژدها   بفرجام هم زو نیامد رها

شد آن تخت شاهی و آن دستگاه   زمانه ربودش چو بیجاده کاه

ازو بیش بر تخت شاهی که بود   ازان رنج بردن چه آمدش سود

گذشته برو سالیان هفتصد   پدید آورید و بسی نیک و بد

چه باید همی زندگانی دراز — که گیتی نخواهد گشادنت راز

همی پروراندت با شهد و نوش — جز آواز زشت نیاید بگوش

یکایک چه گوئی که گسترد مهر — نخواهد نمودن به بد نیز چهر

همه شاد باشی و شادی بدو — همه راز دل برگشادی بدو

یکی نغز بازی برون آورد — بدلت اندر از درد خون آورد

چنین ست گیهان ناپایدار — تو در وی بجز تخم نیکی مکار

دلم سیر شد زین سرای سپنج — خدایا مرا زود برهان ز رنج

نیشنل پریس الہ آباد میں باہتمام رمضان علی شاہ چھپا